

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLY TA‘LIM FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
KASBIY TA‘LIM AGENTLIGI HUZURIDAGI
KASBIY TA‘LIMNI RIVOJLANTIRISH INSTITUTI**

“TA‘LIMDA BOSHQARUV”

kafedra

**XULQI OG‘ISHGAN BOLALAR PSIXOLOGIYASI
moduli bo‘yicha**

O‘QUV-USLUBIY MAJMUASI

Ta‘lim turi: Kadrlarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish

Tinglovchilar toifasi Nomutaxassis oliy ma‘lumotli shaxslar

Toshkent-2026

Mazkur o'quv-uslubiy majmua Kasbiy ta'lim tashkilotlari amaliyotchi psixologi huquqini berish bo'yicha kasbiy qayta tayyorlash kursi na'munaviy o'quv rejasiga muvofiq ishlab chiqilgan.

Tuzuvchi:

M.Dadaxodjayeva

Kasbiy ta'limni rivojlantirish instituti,
"Ta'limda boshqaruv" kafedrası
dotsenti, p.f.n.,

Taqrizchilar:

G.B.Shoumarov

Profi universiteti rektori, professor

A.Avliyakov

Kasbiy ta'limni rivojlantirish instituti,
"Ta'limda boshqaruv" kafedrası
professori, p.f.n.,

Kasbiy ta'limni rivojlantirish instituti Ilmiy-pedagogik kengashida ma'qullangan.
202__-yil "___" _____ -sonli bayonnoma.

MUNDARIJA

I.	KIRISH		
II.	ISHCHI O‘QUV REJA		
III.	ISHCHI O‘QUV DASTUR		
IV.	MODULNI O‘QITISHDA QO‘LLANILADIGAN INTERFAOL TA‘LIM METODLARI		
V.	MA‘RUZA MATN VA O‘QUV MATERIALLAR		
VI.	TEST SAVOLLARI		
VII.	ADABIYOTLAR VA MANBALAR RO‘YXATI		
VIII.	TAQDIMOT MATERIALLARI		
IX	ATAMALAR IZOHLI LUG‘ATI		

I. KIRISH

Kasbiy ta'lim tizimini takomillashtirish zamonaviy mehnat bozori ehtiyojlariga mos, raqobatbardosh kadrlar tayyorlashning ustuvor omili hisoblanadi. Ta'lim samaradorligini oshirish esa o'quv jarayonini tizimli rejalashtirish, natijaga yo'naltirilgan pedagogik texnologiyalarni joriy etish bilan chambarchas bog'liq. Darslarni tahlil qilish pedagogik faoliyatning refleksiv mexanizmlarini faollashtirib, o'qituvchining kasbiy kompetentligini rivojlantirishga xizmat qiladi. Mazkur jarayon orqali ta'lim mazmuni, metod va vositalarning samaradorligi aniqlanib, ularni optimallashtirish imkoniyati yuzaga keladi. Pedagoglar faoliyatini tahliliy asosda rivojlantirish innovatsion yondashuvlarni qo'llash va didaktik qarorlar sifatini oshirishni ta'minlaydi. Shu bois dars tahliliga asoslangan kasbiy rivojlanish modeli kasbiy ta'lim tizimini barqaror va uzluksiz takomillashtirishning muhim metodologik asosi sifatida qaraladi.

Jahon ta'lim va ilmiy tadqiqot muassasalarida stress va uni keltirib chiqaruvchi psixofiziologik, emotsional, kognitiv omillarni aniqlashtirish, kasbiy faoliyat bilan shug'ullanayotgan xodimlar orasida kasbiy stressning salbiy asoratlari natijasida kuzatilayotgan kasbiy deformatsiya namoyon bo'lishini kamaytirish, xodimning psixosotsial salomatligini yomonlashuvi, raqobatbardoshlik sifatlarining susayishi, xodimlarning kasbiy stressga barqarorligini shakllantirish bo'yicha ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Shu bilan birga psixoprofilaktik, psixokorreksion ta'sir usullarining samaradorligini oshirish, pedagog shaxsida kasbiy stress vujudga kelishining psixologik xususiyatlarini aniqlashtirishga qaratilgan ilmiy tadqiqotlarga alohida e'tibor berilmoqda.

Umuman inson jamiyatda o'zi aloxida faoliyat ko'rsatishi juda qiyin, u xamisha xayotning barcha bosqichlarida o'ziga mos guruxlar tarkibiga kiradi va qaysi soxada ishlashdan ka'tiy nazar ular bilan birgalikda faoliyat ko'rsatadi. Bu daslab oila, bog'cha, maxalla, maktab, O'quv yurtlari, ishxonasi va xakozalardir. Ana shu guruhlarining ta'sirlaridan kelib chiqqan xolda uning sifatleri va xususiyatlari shakllanadi. Guruh-ma'lum ijtimoiy maqsadleri asosida tuplangan, mulokat e'xtiyojleri qondiriladigan insonlar uyushmasidir.

Ushbu o'quv dasturi O'zbekiston Respublikasining 2020 yil 23 sentabrdagi "Ta'lim to'g'risida"gi O'RQ-637-sonli Qonuni, O'zbekiston Respublikasining 2024 yil 5-noyabrda "Aholiga psixologik yordam ko'rsatish to'g'risida"gi O'RQ-989-sonli Qonuni, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 16-oktabrda "Kasbiy ta'limda malakali kadrlar tayyorlash tizimini yanada takomillashtirish va xalqaro ta'lim dasturlarini joriy qilish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-158 sonli Farmoni, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 23-oktabrda "Kasbiy ta'lim tizimida boshqaruv samaradorligini oshirish chora-tadbirlari to'g'risida" PF-190-sonli Farmoni, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025 yil 23 oktabrda

“Kasbiy ta’lim tizimida islohotlarni amalga oshirish chora-tadbirlari to’g’risida”gi PQ-316-sonli Qarori, O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 14-avgustda “Yoshlarni ma’naviy-axloqiy va jismoniy barkamol etib tarbiyalash, ularga ta’lim-tarbiya berish tizimini sifat jihatidan yangi bosqichga ko’tarish chora-tadbirlari to’g’risida”gi PQ-3907-son Qaroriva Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 26-fevralda “Professional ta’lim muassasalarining boshqaruv hamda pedagog kadrlarini qayta tayyorlash va malakasini oshirish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to’g’risida”gi 106-sonli, 2023 yil 7 dekabrda “Professional ta’lim muassasalariga yil davomida o’quvchilarni dual ta’lim shaklida o’qishga qabul qilish tizimi joriy etilishi munosabati bilan O’zbekiston Respublikasi hukumatining ayrim qarorlariga o’zgartirish va qo’shimchalar kiritish to’g’risida”gi 647-sonli Qarorlari hamda Kasbiy ta’lim tashkilotlari amaliyotchi psixologi huquqini berish bo’yicha kasbiy qayta tayyorlash kursining namunaviy o’quv rejasiga muvofiq ishlab chiqilgan.

Har qanday ta’lim tizimida rejalashtirish va tashkil etish jarayonlari o‘zaro chambarchas bog‘liqdir. Rejalashtirish ta’lim jarayonining asosiy maqsadlari va vazifalarini belgilashga qaratilgan bo‘lsa, uni tashkil etish ana shu maqsad va vazifalarni amalga oshirish mexanizmlarini ishlab chiqishni o‘z ichiga oladi. Zero, yaxshi rejalashtirilgan ta’lim jarayoni o‘z vaqtida va samarali tashkil etilgan holda bajarilsa, jamiyatda yangi avlodning salohiyati yanada yuqori darajaga ko‘tariladi.

Shuningdek, ta’lim jarayonini samarali tashkil etish jarayonida barcha ishtirokchilar – o‘qituvchilar, talabalar va ota-onalar o‘rtasida samarali hamkorlik o‘rnatish muhim ahamiyatga ega. Bu jarayonning har bir bosqichida muvofiqlikni ta’minlash ta’limning sifati va samaradorligini oshiradi.

O‘quv-uslubiy majmua Kasbiy ta’limni rivojlantirish instituti Ilmiy pedagogik kengashining 202__ yil “__” _____ 12-sonli yig‘ilishida ma’qullangan.

II. O'QUV REJA

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
HUZURIDAGI KASBIY TA'LIM AGENTLIGI
KASBIY TA'LIMNI RIVOJLANTIRISH INSTITUTI

Ta'lim tashkilotlari Amaliyotchi psixologi huquqini berish bo'yicha kasbiy qayta tayyorlash kursining O'QUV REJASI

Ta'lim shakli: ishlab chiqarishdan ajralgan va ajralmagan
Saotlar miqdori: 1008 soat
Tinglovchilar taffisi: Amaliyotchi psixologi

№	O'quv tiklari, fanlar va faoliyat turiflarining sanalari	Tinglovchilarning o'quv yuklamasi (soatlarda)						Soatlarning oylar va haftalar kesimidagi taqsimoti						
		Umumiy yuklamaning hajmi		Anjulariya mashg'ulatlari (soatlarda)				Oylar						
				Jami	Ma'nsab	Amaliy mashg'ulot	Laboratoriya	Haftalar soni						
		Saat	%					1	2	3	4	5	6	7
1	2	3	4	5	6	7	8	10	11	12	13	14	15	16
1.	I. Umumiy fanlar	432	8	432	192	240	0	132	120	120	48	6	6	6
1.1	Psixologiya ilmi	36		36	18	18		36						
1.2	Umumiy psixologiya	72		72	36	36		36	36					
1.3	Yosh davlat psixologiyasi	36		36	12	24		18	18					
1.4	Pedagogik psixologiya	48		48	24	24		24	24					
1.5	Shaxs psixologiyasi	36		36	18	18		18	18					
1.6	Ushbu psixologiya	60		60	24	36		24	36					
1.7	Differentsial psixologiya	30		30	12	18			30					
1.8	Rivojlanish psixologiyasi	24		24	12	12			24					
1.9	Androgogika	42		42	18	24			24	18				
1.10	Psixologik etikasi va huquqiy asoslari	30		30	12	18			6	24				
1.11	Tafsilat fan	18		18	6	12				6	6			6
2.	II. Ixtisosa fanlar	564	0	564	108	456	72	12	24	24	96	128	144	48
2.1	Kasbiy ta'limning psixologik asoslari	18		18	6	12					18			
2.2	Psixodagognika	72		72	12	36	24			24	48			
2.3	Psixologik metodologiya	18		18	6	6	6			18				
2.4	Psixologik maslahat va kuzatuv	42		42	18	18	6			12	30			
2.5	Psixokorreksiya asoslari	72		72	12	36	24				12	36	6	
2.6	Psixometriya	24		24	12	12							24	
2.7	Psixologik jarayon asoslari	48		48	12	24	12							48
2.8	Xulq-atvor bo'limi bo'limi psixologiyasi	24		24	12	12					24			
2.9	Korrektsion psixologiya	42		42	18	24							42	
2.10	Amaliyot (mashg'ulot)	144		144	0	0	144	12	24	24	24	24	24	12
	Jami	1008		792	420	186	16	144	144	144	144	144	144	72
3.	III. Ixtisosa kurslar	72		72										72
3.1	Kurs ishi	24		24										24
3.2	Chiqish testi	6		6										6
3.3	Ikkinchi malakali ish	42		42										42
	Jami	1008		792	420	186	16	144	144	144	144	144	144	72

Eslatma:

- O'quv rejadagi o'quv fanlari bo'yicha sinov (test, yozma yoki ijodiy ish, og'raki so'rov) va bitiruv ishi himoyasi
- Qayta tayyorlash kursida tinglovchilar belgilangan modullar bo'yicha 56 foizdan yuqori ball to'plasa, modulli o'zlashtirgan hisoblanadi. Tinglovchilar belgilangan ta'lim olish natijalariga erisha olmagan taqdirda, modulli o'zlashtirilmagan hisoblanadi.
- Malaka oshirish kurslarining o'quv jarayoni aralash shaklida amalga oshiriladi.

O'quv reja Kasbiy ta'limni rivojlantirish instituti ilmiy-pedagogik kengashida ma'qullangan
 20__yil __-__-__dagi __-sonli bayonoma

KELISHILDI

Institut direktorining malaka oshirish va qayta tayyorlash bo'yicha o'rinbosari

X. Temirov

Ishlab chiqdi:

Kasbiy ta'lim boshqaruvi kadrlarini qayta tayyorlash va malakasini oshirish fakulteti dekani

H. Begimqulov

"Ta'limda boshqaruvi" kafedrasining mudiri

D. Raxmatullayeva

"Ta'limda boshqaruvi" kafedrasining dotsenti

N. Raatipova

III. ISHCHI O'QUV DASTURI

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLY TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI

KASBIY TALIM AGENTLIGI HUZURIDAGI
KASBIY TA'LIMNI RIVOJLANTIRISH INSTITUTI

“TASDIQLAYMAN”

Kasbiy ta'lim rivojlantirish
instituti direktori

X. Kadirov

2026 yil

“TA'LIMDA BOSHQARUV”

Kafedrası

XULQI OG'ISHGAN BOLALAR PSIXOLOGIYASI
fani bo'yicha

ISHCHI O'QUV DASTURI

Ta'lim turi:	Kadrlarni malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash
Tinglovchilar toifasi	Nomutaxassis oliy ma'lumotli shaxslar

TOSHKENT

Mazkur namunaviy o‘quv dasturi Nomutaxassis oliy ma’lumotli shaxslar bo‘yicha kasbiy qayta tayyorlash kursi namunaviy o‘quv rejasiga muvofiq ishlab chiqilgan.

Tuzuvchi:

M.Dadaxodjayeva

Kasbiy ta’limni rivojlantirish instituti,
“Ta’limda boshqaruv” kafedrası dotsenti,
p.f.n.,

Taqrizchilar:

G.B.Shoumarov

Profi universiteti rektori, professor

A.Avliyakulov

Kasbiy ta’limni rivojlantirish instituti,
“Ta’limda boshqaruv” kafedrası professori,
p.f.n.,

Kasbiy ta’limni rivojlantirish instituti Ilmiy-pedagogik kengashida ma’qullangan.
202__yil _____-sonli bayonnoma.

I. TUSHUNTIRISH XATI

Jahon ta'lim va ilmiy tadqiqot muassasalarida stress va uni keltirib chiqaruvchi psixofiziologik, emotsional, kognitiv omillarni aniqlashtirish, kasbiy faoliyat bilan shug'ullanayotgan xodimlar orasida kasbiy stressning salbiy asoratlari natijasida kuzatilayotgan kasbiy deformatsiya namoyon bo'lishini kamaytirish, xodimning psixosotsial salomatligini yomonlashuvi, raqobatbardoshlik sifatlarining susayishi, xodimlarning kasbiy stressga barqarorligini shakllantirish bo'yicha ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Shu bilan birga psixoprofilaktik, psixokorreksion ta'sir usullarining samaradorligini oshirish, pedagog shaxsida kasbiy stress vujudga kelishining psixologik xususiyatlarini aniqlashtirishga qaratilgan ilmiy tadqiqotlarga alohida e'tibor berilmoqda.

Ushbu o'quv dasturi O'zbekiston Respublikasining 2020-yil 23-sentabrda "Ta'lim to'g'risida"gi O'RQ-637-sonli Qonuni, O'zbekiston Respublikasining 2024 yil 5-noyabrda "Aholiga psixologik yordam ko'rsatish to'g'risida"gi O'RQ-989-sonli Qonuni, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 16-oktabrda "Kasbiy ta'limda malakali kadrlar tayyorlash tizimini yanada takomillashtirish va xalqaro ta'lim dasturlarini joriy qilish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-158 sonli Farmoni, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 23-oktabrda "Kasbiy ta'lim tizimida boshqaruv samaradorligini oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-190-sonli Farmoni, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 23-oktabrda "Kasbiy ta'lim tizimida islohotlarni amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-316-sonli Qarori, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 14-avgustda "Yoshlarni ma'naviy-axloqiy va jismoniy barkamol etib tarbiyalash, ularga ta'lim-tarbiya berish tizimini sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-3907-son Qaroriva Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 26-fevralda "Professional ta'lim muassasalarining boshqaruv hamda pedagog kadrlarini qayta tayyorlash va malakasini oshirish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 106-sonli, 2023 yil 7 dekabrda "Professional ta'lim muassasalariga yil davomida o'quvchilarni dual ta'lim shaklida o'qishga qabul qilish tizimi joriy etilishi munosabati bilan O'zbekiston Respublikasi hukumatining ayrim qarorlariga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida"gi 647-sonli Qarorlari hamda Nomutaxassis oliy ma'lumotli shaxslar bo'yicha kasbiy qayta tayyorlash kursining namunaviy o'quv rejasiga muvofiq ishlab chiqilgan.

Xulosa qilib aytganda mazkur o'quv fanni o'qitilishi tinglovchilarning faoliyatlarini samaradorligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Ishchi o'quv dasturida ta'lim tizimida faoliyat yurituvchi amaliy psixologlarning ish tajribalarida shaxs rivojlanishiga oid mashg'ulotlar va ijtimoiy psixologik treninglardan foydalangan holda shaxs rivojlanishi va ijtimoiy muhitga moslashishida salbiy ta'sir

ko'rsatuvchi muammolarni bartaraf etishga ko'maklashishda psixologik usullardan samarali foydalanish hamda ta'lim jarayonlarida qo'llay olish bilan belgilanadi.

Ushbu o'quv fani o'quv yuklamasi 24 soat bo'lib, shundan:

Jami auditoriya o'quv yuklamasi	- 24 soat
Jumladan: Nazariy mashg'ulotlar	- 12 soat
Amaliy mashg'ulotlar	- 12 soat

II. FANNING NOMI VA MAQSADI

2.1. Fan nomi: Xulqi og'ishgan bolalar psixologiyasi.

2.2. Fanning maqsad: Deviant va delinkvent xulq-atvorning psixologik mohiyatini, kelib chiqish omillarini va profilaktika choralari o'rganish. Xulq og'ishining biologik, psixologik, ijtimoiy va pedagogik omillari. Xulqi og'ishgan bolalarning shaxsiy xususiyatlari, emotsional holati, oilaviy va ijtimoiy muhitining ta'siri. Diagnostika, profilaktika, korreksiya va reabilitatsiya usullari, turli mutaxassislar bilan hamkorlik masalalari.

2.3. Kutilayotgan natijalar: Tinglovchilar fanni o'zlashtirish jarayonida qo'yidagi bilim va ko'nikmalarga ega bo'ladilar:

Bilim	Ko'nikma va malaka
Deviant va delinkvent xulq-atvorning psixologik mohiyatini, kelib chiqish omillarini va profilaktika choralari o'rganish. Xulq og'ishining biologik, psixologik, ijtimoiy va pedagogik omillari. Xulqi og'ishgan bolalarning shaxsiy xususiyatlari, emotsional holati, oilaviy va ijtimoiy muhitining ta'siri. Diagnostika, profilaktika, korreksiya va reabilitatsiya usullari, turli mutaxassislar bilan hamkorlik masalalari.	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Deviant va delinkvent xulq-atvorning psixologik mohiyatini, kelib chiqish omillarini va profilaktika choralari o'rganish. ✓ Xulq og'ishining biologik, psixologik, ijtimoiy va pedagogik omillari. ✓ Xulqi og'ishgan bolalarning shaxsiy xususiyatlari, emotsional holati, oilaviy va ijtimoiy muhitining ta'siri. ✓ Diagnostika, profilaktika, korreksiya va reabilitatsiya usullari, turli mutaxassislar bilan hamkorlik masalalari.

2.4. Fan birligi bo'yicha soatlar taqsimoti:

№	Mavzular	Auditoriyadagi o'quv yuklamasi		
		Jami	Jumladan:	
			Nazariy	Amaliy
1.	Deviant va delinkvent xulq-atvorning psixologik mohiyatini, kelib chiqish omillarini va profilaktika choralari o'rganish	6	4	2

2.	Xulq og‘ishining biologik, psixologik, ijtimoiy va pedagogik omillari	4		4
3	Xulqi og‘ishgan bolalarning shaxsiy xususiyatlari, emotsional holati, oilaviy va ijtimoiy muhitining ta’siri	6	4	2
4	Diagnostika, profilaktika, korreksiya va reabilitatsiya usullari, turli mutaxassislar bilan hamkorlik masalalari	4	4	
5	Delinkvent xulq-atvor profilaktikasi va reabilitatsiyasida ko‘p tarmoqli (multidissiplinar) hamkorlikni modellashtirish	4		4
Jami:		24	12	12

III. FAN BIRLIGINING MAZMUNI

3.1. Nazariy mashg‘ulotlar mazmuni

1-mavzu: Deviant va delinkvent xulq-atvorning psixologik mohiyatini, kelib chiqish omillarini va profilaktika choralarini o‘rganish. Shaxs shakllanishining biosotsial determinatsiyasi, psixik rivojlanishning geteroxronlik qonuniyati, shaxsiy namoyon bo‘lishning invariantlik xususiyati, sensitiv davrlarning pedagogik korrelyatsiyasi, ichki pozitsiyaning shaxsiy determinanti, psixofiziologik differensatsiyaning individual qonuniyati, shaxs kompensator mexanizmlarining dinamikasi, ijtimoiy vaziyatning shaxsiy rivojlanishi, faoliyat subyektining individual ontogenezi, integrativ shaxs xususiyatlarining strukturasi, yo‘naltirilganlikning motivatsion-qadriyatli komponenti, psixik transformatsiyalarning dialektik qonuniyati, kreativ potensialning namoyon bo‘lishi, shaxs sotsiogenezinin pedagogik qonuniyatlari.

3-mavzu: Xulqi og‘ishgan bolalarning shaxsiy xususiyatlari, emotsional holati, oilaviy va ijtimoiy muhitining ta’siri. Ijtimoiy rollarni muvaffaqiyatli o‘zlashtirish, o‘z-o‘zini anglashning kognitiv komponenti, intellektual salohiyatning dinamik rivojlanishi, ijtimoiy moslashuvning psixologik determinatsiyasi, ehtiyojlar iyerarxiyasining motivatsion transformatsiyasi, individual qobiliyatlarning prognozli diagnostikasi, subyektiv o‘z-o‘zini baholash korreksiyasi, ijtimoiylashuv jarayonining institutsional mexanizmlari, shaxsiy qadriyatlar tizimining shakllanishi, ma’naviy ehtiyojlarning barqaror ustuvorligi.

4-mavzu: Diagnostika, profilaktika, korreksiya va reabilitatsiya usullari, turli mutaxassislar bilan hamkorlik masalalari. Idning himoya mexanizmlari, kongruentlikka intilish ehtiyoji, kognitiv dissonansni muvozanatlash, yetakchi faoliyatning almashinishi, ichki reflektiv monitoring jarayoni, ijtimoiy tajribani interiorizatsiyalash, psixoanaliz bosqichlar fiksatsiyasi, shaxsiy o‘z-o‘zini aktuallashtirish, kreativ qobiliyatlarni namoyon etish, o‘z-o‘zini nazorat qilish

mexanizmlari, ijtimoiy muhitning shaxsga ta'siri, professional qobiliyatlarni shakllantirish strategiyasi.

3.2. Amaliy mashg'ulot mazmuni

2-mavzu: Xulq og'ishining biologik, psixologik, ijtimoiy va pedagogik omillari.

Topshiriq: "Multifaktorli Etiologik Matritsani Modellashtirish va Differensial Diagnostika" (Klinik-psixologik amaliy keys va laboratoriya ishi)

1.1. Topshiriqning Maqsadi - Bo'lajak mutaxassislarda xulq og'ishini shunchaki tashqi simptomlar (masalan, tajovuzkorlik yoki dars qoldirish) bo'yicha emas, balki uning zamirida yotgan biologik (neyrokimyoviy), intrapersonall (psixologik), ekzogen (ijtimoiy) va institutsional (pedagogik) triggerlar zanjirini differensial tahlil qilish hamda integral diagnostika xaritasini tuzish ko'nikmasini shakllantirish.

Klinik-psixologik anamnez (Keys): O'smir D.A., 14 yosh. Maktab ma'muriyati va profilaktika inspektori tomonidan psixologik konsiliumga olib kelindi.

- Simptomatika: Oxirgi 6 oy ichida maktab mulkini qasddan payhon qilish (vandalizm), tengdoshlariga nisbatan asossiz jismoniy zo'rvonlik ko'rsatish va yashirincha psixoaktiv moddalar (snus, energetik ichimliklar) iste'mol qilish holatlari aniqlangan.

- Biologik fon: Anamnezida 7 yoshida yengil kranio-tserebral jarohat (bosh miya chayqalishi) bor. Neyrodinamik ko'rsatkichlari: uyqu buzilishi, o'ta ta'sirchanlik, affektiv portrashlar va qo'zg'alish jarayonining tormozlanishdan ustunligi.

- Psixologik fon: Bass-Darki so'rovnomasida jismoniy agressiya va dushmanlik indeksi. Kognitiv sohada "dushmanlik atributsiyasi" (hostile attribution bias) yaqqol ustun: har qanday neyral muloqotni o'ziga nisbatan hujum deb baholaydi.

- Oila muhiti: Otasi avtoritar va jazolovchi tarbiya uslubidan foydalanadi (bola kichik xato qilsa ham jismoniy uradi). Onasi esa emotsional sovuq (hissiy rad etish holatida).

- Pedagogik muhit: Matematika o'qituvchisi M.X. uni darsda ommaviy ravishda "Senda baribir miya yo'q, ko'chani supuruvchisi bo'lasan" deb kamsitgan (didaktogeniya va stigmatizatsiya). Shundan so'ng o'smir darslarni mutloq qoldira boshlagan va maktabdan begonlashgan.

1.3. Bajarilishi Majburiy Bo'lgan Ilmiy-Amaliy Vazifalar (Algoritm):

1. "Etiologik determinatsiya xaritasi"ni tuzing: Keysda berilgan barcha muammolarni ilmiy terminologiyaga tayangan holda 4 ta ustunga (Biologik, Psixologik, Ijtimoiy, Pedagogik) ajrating va ularning o'zaro sinergetik aloqalarini chizmalı formula (matritsa) ko'rinishida asoslang.

2. Psixodiagnostik batareyani shakllantiring: Ushbu o'smirda sub'ektiv yolg'onchilik (dissimulyatsiya) ehtimolini neytrallash uchun qaysi 2 ta standartlashtirilgan va qaysi 2 ta proektiv metodikani qo'llash lozimligini ilmiy jihatdan asoslab, diagnostika rejasini yozing.

3. Kognitiv dissotsiatsiyani aniqlang: O'smirning xulq-atvorini boshqaruvchi 2 ta irratsional ishonchini (core beliefs) aniqlang va ularni CBT (Kognitiv-bixevioral terapiya) uslubida qayta qurish (restrukturizatsiya) strategiyasini ishlab chiqing.

5-mavzu: Delinkvent xulq-atvor profilaktikasi va reabilitatsiyasida ko'p tarmoqli (multidissiplinar) hamkorlikni modellashtirish.

- Mashg'ulot shakli: Interaktiv simulyatsiya o'yini, strategik seans.

- Maqsad: Voyaga etmaganlar o'rtasida jinoyatchilikning oldini olish, ularni ijtimoiy reabilitatsiya qilish jarayonida maktab psixologi, ichki ishlar organlari (profilaktika inspektori), mahalla va ota-onalar o'rtasidagi hamkorlik mexanizmlarini amaliy imitatsiya qilish.

- Ajratilgan vaqt: 2 soat.

Mashg'ulotning tarkibiy qismlari va rejasi:

1. Muammoli kirish (15 daqiqa):

- Profilaktika (birlamchi, ikkilamchi, uchlamchi) va reabilitatsiya tushunchalarining mohiyati. Nima uchun faqatgina maktab psixologining harakati bilan delinkvent xulqni to'xtatib bo'lmaydi?

2. "Ko'p tarmoqli konsilium" simulyatsiya o'yini (60 daqiqa):

- Ishtirokchilar rollarga bo'linadi: "Maktab psixologi", "Profilaktika inspektori", "Mahalla faoli", "Koreksion pedagog" va "Ota-ona".

- *O'yin ssenariysi*: Huquqbuzarlik sodir etgan va ichki ishlar ro'yxatiga ("uchet") tushgan o'smirning reabilitatsiya rejasini tuzish. Har bir sub'ekt o'z vakolati doirasida profilaktika va korreksiya choralarini taklif etadi.

- *Maqsad*: Idoralararo to'sqinliklarni yo'qotish va o'smirni jazolash emas, balki uning emotsional holatini barqarorlashtirish orqali jamiyatga qaytarish (resotsializatsiya) yo'llarini topish.

3. Korreksion-reabilitatsion metodika namoyishi (25 daqiqa):

- *Amaliy trening*: Psixologning delinkvent o'smir bilan ilk uchrashuvdagi qarshiliklarini yengish texnikasi. Art-terapiya va psixodrama elementlari yordamida tajovuzkorlik hamda autoagressiyani neytrallash amaliyoti.

4. Debriefing va Yakuniy "Yo'l xaritasi" (20 daqiqa):

- O'smirlar o'rtasida delinkventlikning oldini olishda maktab, oila va huquq-tartibot organlarining hamkorlikdagi universal funksional algoritmini qog'ozga tushirish.

Modulga ajratilgan kreditdan 1 (bir) kredit ta'lim yo'nalishlaridagi soha tashkilotlarida amaliyot tashkil etilishi mumkin.

NAZORAT SAVOLLARI

1. Deviant va delinkvent xulq-atvor tushunchalarining psixologik va huquqiy chegaralarini o'zaro farqlab bering. Delinkventlikning asosiy psixologik mezonlari nimalardan iborat?

2. Monoaminooksidaza-A (\$MAO-A\$) genining past faolligi va serotonin defitsiti o'smirlarda qanday xulq-atvor og'ishlariga (impulsivlik, agressiya) biologik zamin yaratadi?

3. K. Leonhard va A. Lichko tasnifidagi qaysi xarakter aksentuatsiyalari (masalan, epileptoid, instabil) ko'proq delinkventlik va addiksiyalarga moyil hisoblanadi va nima uchun?

4. J. Dollardning "Frustratsiya-Agressiya" modeliga tayanib, o'smirning fundamental ehtiyojlari bloklanishi qanday qilib destruktiv xulqqa transformatsiya bo'lishini tushuntiring.

5. Robert Mertonning "Anomiya nazariyasi" kontekstida, jamiyatdagi qadriyatlar inqirozi va maqsadlarga erishish vositalarining cheklanganligi shaxsni qanday qilib deviantlikka boshlaydi?

6. Albert Banduraning sotsial-kognitiv nazariyasiga ko'ra, tashqi muhitdagi (media, ko'cha) agressiv modellar o'smir tomonidan qanday mexanizmlar orqali o'zlashtiriladi?

7. Maktab amaliyotidagi "didaktogeniya" va "stigmatizatsiya" (salbiy yorliqlar yopishtirish) hodisalari o'quvchida qanday qilib maktab disadaptatsiyasini keltirib chiqaradi?

8. Shaxs xulq-atvori shakllanishida "birlamchi ijtimoiylashuv inqirozi" nima va u pedagogik qarovsizlik bilan qanday bog'liq?

9. O'smirlik davridagi "referent guruh" tushunchasining mohiyati nimada? Antisotsial guruhlardagi "guruh konformizmi" o'smirni qanday qilib jinoyatga yetaklaydi?

10. Xulqi og'ishgan o'smirlarga xos bo'lgan "aleksitimiya" hodisasining mohiyati nima va u xulq-atvorda *acting out* (hissiyotni harakatga ko'chirish) mexanizmi bilan qanday bog'langan?

11. Kognitiv psixologiyadagi "dushmanlik atributsiyasi" (hostile attribution bias) fenomeni nima va u o'smirda nega asossiz proaktiv agressiyani keltirib chiqaradi?

12. Delinkvent o'smirlarda empatiya hissining atrofiya bo'lishi (so'nishi) ularning psixologik himoya mexanizmlari (ratsionalizatsiya va proeksiya) bilan qanday aloqador?

13. Shaxsning nazorat lokusi (locus of control) uning xulq-atvoriga qanday ta'sir qiladi? Nima uchun delinkvent bolalarda eksternallik (tashqi lokus) ustun bo'ladi?

14. Autoagressiya va jismoniy agressiyaning psixologik determinanti o'rtasidagi fundamental farq nimada? O'smir o'z tanasiga shikast yetkazganda (self-harm) qaysi ehtiyojini qondirmoqchi bo'ladi?

15. Oilaviy tarbiyadagi "gipopeka" (loqaydlik) va "giperopeka" (haddan tashqari nazorat) uslublari o'smir shaxsida qanday muqobil deviant reaksiyalarni shakllantiradi?

16. Oiladagi psixotravmalar va jismoniy zo'ravonlikning "transgeneratsion transmissiyasi" (avloddan-avlodga o'tishi) deganda nimani tushunasiz?

17. Xulqi og'ishgan bolalar bilan ishlashda standartlashtirilgan so'rovnomalar (masalan, PDO, MMPI) va proektiv metodikalarni (TAT, proektiv rasmlar) birgalikda qo'llashning metodologik afzalligi nimada?

18. Kognitiv-Bixevioral Terapiyadagi (\$CBT\$) Albert Ellisning \$A-B-C-D-E\$ modeli yordamida delinkvent o'smirning irratsional ishonchlarini o'zgartirish bosqichlarini tasvirlab bering.

19. "Restorative Justice" (Tiklovchi odil sudlov) tizimida qo'llaniladigan mediatorlik suhbatlarining delinkvent o'smir emotsional doirasiga (empatiya, pushaymonlik) ta'sir qilish mexanizmi qanday?

20. Art-terapiya (loy, qum terapiyasi) va psixodrama metodlari o'smirning yashirin destruktiv energiyasini bezarar chiqarishga (sublimatsiya) qanday yordam beradi?

O'QITISH VOSITALARI

1. Doska.
2. Flipchart qog'ozi.
3. Qog'oz A4 formatli.
4. Tarqatma materiallar.
5. Multimediya to'plami (kompyuter, videoproektor, ekran).
6. Interaktiv doskalar – vizual va amaliy ta'limni tashkil etish imkonini beradi.
7. Elektron darsliklar va raqamli o'quv resurslari – mustaqil va moslashtirilgan o'qishni ta'minlaydi.
8. Mobil qurilmalar va ta'lim ilovalari – har qanday joyda o'qish imkonini yaratadi.
9. Onlayn test va baholash tizimlari – bilimni tezkor va obyektiv nazorat qilishga xizmat qiladi.

VI. FOYDALANILGAN ADABIYOT VA MANBALAR RO'YXATI

Me'yoriy-huquqiy hujjatlar

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. -T.: "O'zbekiston", 2023-y.
2. O'zbekiston Respublikasining 2020-yil 23-sentabrda "Ta'lim to'g'risida"gi O'RQ-637-son Qonuni

3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2011 yil 7 fevralda “Davlat xaridlari tizimini maqbullashtirish va ularga kichik biznes sub’ektlarini jalb etishni kengaytirish to‘g‘risida”gi PQ-1475-sonli Qarori.
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2012 yil 28 mayda «Malakali pedagog kadrlar tayyorlash hamda o‘rta maxsus, kasb-hunar ta’limi muassasalarini shunday kadrlar bilan ta’minlash tizimini yanada takomillashtirishga oid chora-tadbirlar to‘g‘risida»gi 1761-son Qarori.
5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 6-noyabrda “O‘zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta’lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-6108-son Farmoni.
6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 6-noyabrda “Ta’lim-tarbiya tizimini yanada takomillashtirishga oid qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-4884-son Qarori.
7. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 29-yanvarda “2022 – 2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida” PF-60-son Farmoni.
8. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabrda “O‘zbekiston – 2030” strategiyasi to‘g‘risida” PF-158-son Farmoni.
9. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 3-iyulda “Ma’muriy islohatlar doirasida oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar sohasida davlat boshqaruvini samarali tashkil qilish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-200-son Qarori.
10. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 16-oktabrda “Kasbiy ta’limda malakali kadrlar tayyorlash tizimini yanada takomillashtirish va xalqaro ta’lim dasturlarini joriy qilish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-158-son Farmoni.
11. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 23-oktabrda “Kasbiy ta’lim tizimida boshqaruv samaradorligini oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-190-son Farmoni.
12. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 23-oktabrda “Kasbiy ta’lim tizimida islohotlarni amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-316-son Qarori
13. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025 yil 26 dekabrda Oliy Majlisga Murojaatnomasi.
14. Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 26-fevralda “Professional ta’lim muassasalarining boshqaruv hamda pedagog kadrlarini qayta tayyorlash va malakasini oshirish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” gi 106-son Qarori.
15. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2023-yil 7-dekabrda “Professional ta’limda kredit-modul tizimini joriy etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 648-son Qarori.

Asosiy adabiyotlar:

1. E.G'.G'oziyev Shaxs psixologiyasi O'ZMU: - Toshkent 2001 y. 134 b.
2. Тесты деловые игры, тренинги (в управлении персоналом); В.П.Пугачев. Москва; Издательство «Аспект Пресс» 2002.
3. E.G'.G'oziyev «Psixologiya» Toshkent, 1994 y.
4. Н.В.Гришина Психология конфликта. Спб. 2003
5. Р.И.Мокшанов. Психология переговоров. М., 2002
6. E.N.Sattorov, X.Alimov Boshqaruv muloqoti. Toshkent, Akademiya, 2003
7. Sh.T.Halilova Inson – buyuk mo'jiza. O'MKXTTKMO va UQTI T: 2014.
8. Т.П.Галкина Социология управления: От группы к команде. М., 2003.
9. Z.Ibodullayev “Tibbiyot psixologiyasi” 2021.
10. Р.Л. Кричевский Если Вы руководитель. М., 1998.
11. В.Н.Машков Психология управления Спб., 2000.

Internet saytlari:

12. www.library.com
13. www.expert.psychology.ru
14. www.referat.ru
15. www.ziyonet.uz
16. www.psycho.all.ru
17. www.psy.piter.com
18. www.psychology.net.ru

IV. MODULNI O'QITISHDA QO'LLANILADIGAN INTERFAOL METODLAR

Zamonaviy kasbiy ta'lim tizimi mehnat bozori talablariga mos, mustaqil fikrlovchi, muammolarni hal qila oladigan va innovatsion faoliyatga tayyor mutaxassislarni tayyorlashni asosiy maqsad qilib qo'ymoqda. Bu jarayonda an'anaviy, faqat bilim uzatishga yo'naltirilgan yondashuvlar o'z samarasini yetarli darajada bermayotgani kuzatilmoqda. Shu sababli kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan, o'quvchini ta'lim jarayonining faol subyekti sifatida shakllantiruvchi pedagogik modellarni joriy etish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Ana shunday samarali pedagogik texnologiyalardan biri — 6E modeli bo'lib, u o'qitish jarayonini mantiqiy, izchil va amaliy faoliyat bilan uyg'un holda tashkil etish imkonini beradi. 6E modeli kasbiy ta'limda nazariya va amaliyot integratsiyasini ta'minlash, o'quvchilarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishda muhim metodik asos bo'lib xizmat qiladi.

6E MODEL

6E modeli - konstruktivistik ta'lim nazariyasiga asoslangan bo'lib, o'quvchilarning bilimni tayyor holda emas, balki faoliyat jarayonida mustaqil ravishda egallashini nazarda tutadi. Model olti bosqichdan iborat: Engage (jalb etish), Explore (o'rganish), Explain (tushuntirish), Elaborate (chuqurlashtirish), Evaluate (baholash) va Extend (kengaytirish). Har bir bosqich o'ziga xos didaktik vazifani bajarib, o'quvchining bilish faoliyatini bosqichma-bosqich rivojlantirishga xizmat qiladi. Engage bosqichida o'quvchilarning mavzuga bo'lgan qiziqishi uyg'otiladi, muammoli vaziyat yoki real kasbiy holat orqali motivatsiya shakllantiriladi. Explore bosqichida o'quvchilar mustaqil va guruhviy faoliyat orqali yangi bilimlarni tajriba asosida o'zlashtiradilar. Explain bosqichi olingan natijalarni tahlil qilish, ilmiy tushunchalar bilan izohlash va tizimlashtirishga qaratilgan. Elaborate bosqichida bilimlar chuqurlashtirilib, murakkabroq kasbiy vaziyatlarda qo'llanadi. Evaluate bosqichi o'quvchilarning bilim, ko'nikma va kompetensiyalarini baholashni nazarda tutadi. Extend bosqichi esa o'zlashtirilgan bilimlarni yangi vaziyatlarga tatbiq etish orqali ularning amaliy ahamiyatini kengaytiradi.

6E modelining kasbiy ta'limdagi ahamiyati: Kasbiy ta'lim jarayonida 6E modeli o'quvchilarning kasbiy faoliyatga moslashuvchanligini oshiradi. Ushbu model o'quvchini faqat ijrochi emas, balki muammoli vaziyatlarni tahlil qila oladigan, mustaqil qaror qabul qiluvchi shaxs sifatida shakllantirishga xizmat qiladi. Ayniqsa, ishlab chiqarish bilan bog'liq fanlarda 6E modeli nazariy bilimlarni real amaliyot bilan uyg'unlashtirish imkonini beradi. Model o'quvchilarda tanqidiy fikrlash, ijodkorlik, hamkorlik va kommunikativ kompetensiyalarni rivojlantiradi. Dars jarayonida muammoli topshiriqlar, keyslar va loyihaviy faoliyatdan foydalanish orqali o'quvchilarning kasbiy tafakkuri shakllanadi. Bu esa ularning kelajakdagi mehnat faoliyatida raqobatbardosh bo'lishiga zamin yaratadi.

6E modelining afzalliklari: 6E modelining asosiy afzalliklaridan biri — ta'lim jarayonining mantiqiy izchilligi va tizimlilikidir. Har bir bosqich oldingi bosqich natijalariga tayanadi va keyingi faoliyat uchun mustahkam poydevor yaratadi. Model o'quvchilarning individual xususiyatlarini inobatga olish imkonini beradi,

chunki unda differensial va individual yondashuvni qo'llash osonlashadi. Shuningdek, 6E modeli o'qituvchining rolini axborot beruvchidan fasilitator va maslahatchi darajasiga ko'taradi. Bu esa pedagogning kasbiy mahoratini rivojlantirish, refleksiv faoliyatini kuchaytirishga xizmat qiladi. Ta'lim jarayonida baholashning shakllantiruvchi turlari keng qo'llanilishi natijasida o'quvchilarning o'z-o'zini baholash ko'nikmalari rivojlanadi.

6E modelini amaliyotda qo'llash qulayliklari: 6E modelini kasbiy ta'lim muassasalarida qo'llash metodik jihatdan qulay bo'lib, u mavjud o'quv dasturlari va modullariga moslashtirilishi mumkin. Darslarni rejalashtirishda har bir bosqich aniq maqsad va kutilayotgan natijalar bilan belgilanishi pedagog uchun qulaylik yaratadi. Model raqamli ta'lim vositalari, simulyatsiyalar va virtual laboratoriyalar bilan integratsiyalash imkoniyatiga ega. Amaliy mashg'ulotlar jarayonida 6E modeli ishlab chiqarish jarayonlariga yaqin sharoitlarni yaratish, real kasbiy vaziyatlarni modellashtirish imkonini beradi. Bu esa o'quvchilarning amaliy ko'nikmalarini mustahkamlash va kasbiy moslashuvini tezlashtiradi.

Kasbga yo'naltirilgan amaliy topshiriqlar (Avtomexanik kasbi misolida)

1-amaliy topshiriq: Dvigatel nosozligini aniqlash va tahlil qilish

Engage bosqichida o'quvchilarga avtomobil dvigatelining ishga tushmasligi bilan bog'liq real muammo taqdim etiladi. Explore bosqichida o'quvchilar kichik guruhlarda dvigatel tizimlarini tekshiradi va ehtimoliy nosozlik sabablarini aniqlaydi. Explain bosqichida har bir guruh o'z xulosalarini texnik terminlar asosida izohlaydi. Elaborate bosqichida nosozlikni bartaraf etish bo'yicha optimal yechimlar ishlab chiqiladi. Evaluate bosqichida bajarilgan ishlar mezonlar asosida baholanadi. Extend bosqichida esa o'quvchilarga shunga o'xshash, ammo murakkabroq vaziyat bo'yicha mustaqil topshiriq beriladi.

2-amaliy topshiriq: Texnik xizmat ko'rsatish rejasini tuzish

Engage bosqichida avtomobilning uzoq muddat samarali ishlashiga ta'sir etuvchi omillar muhokama qilinadi. Explore bosqichida o'quvchilar texnik hujjatlar va ishlab chiqaruvchi tavsiyalarini o'rganadi. Explain bosqichida texnik xizmat ko'rsatish turlari va ularning ahamiyati tushuntiriladi. Elaborate bosqichida aniq

avtomobil modeli uchun texnik xizmat rejasini ishlab chiqish amalga oshiriladi. Evaluate bosqichida rejaning mantiqiyligi va amaliy ahamiyati baholanadi. Extend bosqichida esa boshqa avtomobil modellari uchun reja tuzish vazifasi beriladi.

HAMKORLIKDA ISHLASH METODI VA KASBIY TA'LIMDAGI QO'LLANILISHI

Hamkorlikda ishlash (Collaborative Learning) — bu o'quvchilarning kichik guruhlarda bir-biriga yordam berib, bilim va ko'nikmalarni birgalikda shakllantirishga yo'naltirilgan pedagogik yondashuvdir. Ushbu metod o'quvchini faqat passiv qabul qiluvchi emas, balki faol sub'yekt sifatida jalb qiladi. Hamkorlikda ishlashda o'quvchilar o'zaro muloqot, fikr almashish va birgalikda yechim topish orqali kasbiy kompetensiyalarni rivojlantiradilar.

Kasbiy ta'limdagi afzalliklari:

- ✓ Faol ishtirok: Har bir o'quvchi guruh ichida o'z rolini bajaradi, shuningdek boshqalarning ishini kuzatadi va tahlil qiladi.
- ✓ Kommunikativ ko'nikmalar: Guruh ishlari o'quvchilarda muloqot va munozara ko'nikmalarini oshiradi.
- ✓ Tanqidiy va ijodiy fikrlash: Muammoli vaziyatlarni birgalikda tahlil qilish ijodkorlik va tanqidiy fikrlashni rivojlantiradi.
- ✓ Mas'uliyat va o'zaro yordam: Har bir guruh a'zosi natija uchun javobgardir, bu esa kasbiy mas'uliyatni shakllantiradi.

Kamchiliklari:

- ✓ Vaqt talab qilishi: Guruh ishlarini rejalashtirish va amalga oshirish an'anaviy darsga nisbatan ko'proq vaqt oladi.
- ✓ Individual farqlanishlar: Ba'zi o'quvchilar guruh ishida faol bo'lmasligi yoki passiv qolishi mumkin.
- ✓ Baholash qiyinchiliklari: Guruhning umumiy natijasini individual baholash murakkab bo'lishi mumkin.

Kasbga yo'naltirishda tutgan o'rni: Hamkorlikda ishlash metodi o'quvchilarga kelajakdagi kasbiy faoliyatda jamoada ishlash, mas'uliyatni bo'lishish va muammoli vaziyatlarni birgalikda hal qilish ko'nikmalarini shakllantiradi. Shu sababli, kasbiy ta'limda metodni qo'llash nafaqat nazariy bilim, balki amaliy kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirish uchun muhim vosita hisoblanadi.

Misol 1: Oshpazlik kasbi

- ✓ **Vazifa:** Guruh oshpazlar birgalikda restoranda menyu tayyorlash loyihasini ishlab chiqadi.
- ✓ **Hamkorlik jarayoni:** Har bir o'quvchi bir bo'lim (salat, sho'rva, asosiy taom, desert) uchun javobgar bo'ladi va guruh bilan birgalikda umumiy menyuni uyg'unlashtiradi.
- ✓ **Afzallik:** O'quvchilar ingredientlarni tanlash, retseptlarni optimallashtirish va ish jarayonini muvofiqlashtirish orqali amaliy ko'nikmalarni rivojlantiradi.
- ✓ **Natija:** O'quvchilar mustaqil va jamoaviy ishni muvofiqlashtirish, vaqtni boshqarish va sifat nazoratini o'rganadilar.

Misol 2: Elektrmontyor kasbi

✓ **Vazifa:** Guruh elektrmontyorlar maket uy ichidagi elektr tizimini o'rnatish loyihasini bajaradi.

✓ **Hamkorlik jarayoni:** Har bir o'quvchi o'z segmenti (yoritish, quvvat liniyasi, xavfsizlik tizimi) bo'yicha ishlaydi, keyin barcha qismlar birlashtiriladi va tizim sinovdan o'tkaziladi.

✓ **Afzallik:** O'quvchilar real ish sharoitida jamoaviy ishni boshqarish, xavfsizlik qoidalariga rioya qilish va nosozliklarni birgalikda bartaraf etish ko'nikmalarini egallaydilar.

✓ **Natija:** Elektr montyor sifatida kasbiy kompetensiyalar, mas'uliyat va muloqot ko'nikmalari rivojlanadi.

VENN DIAGRAMMASI METODI VA KASBIY TA'LIMDA QO'LLANILISHI

Venn diagrammasi — bu ikki yoki undan ortiq tushuncha, ob'ekt yoki hodisalar orasidagi o'xshashlik va farqlarni grafik tarzda ko'rsatish metodidir. Diagramma odatda doiralar orqali ifodalanadi, ularning kesishgan qismi umumiy xususiyatlarni, kesishmagan qismi esa farqlarni aks ettiradi. Kasbiy ta'limda bu metod murakkab tushunchalarni tahlil qilish, ularni solishtirish va tizimlashtirish jarayonida qo'llaniladi.

Afzalliklari:

✓ **Vizual tushunish:** Murakkab kasbiy tushunchalar yoki jarayonlar o'quvchi tomonidan tezroq va aniqroq qabul qilinadi.

✓ Tahlil va solishtirish: Farqlar va o'xshashliklarni aniqlash orqali tanqidiy fikrlash rivojlantiriladi.

✓ Ma'lumotlarni tizimlashtirish: Diagramma o'quvchilarga olingan bilimlarni strukturalash va xotirada saqlashga yordam beradi.

✓ Muammoli vaziyatlarni hal qilish: Kasbiy jarayonlarda alternativ variantlarni solishtirish va optimal yechimni tanlash imkonini beradi.

Kamchiliklari:

✓ Murakkablik: Ba'zi o'quvchilar diagrammani tuzishda qiyinchilikka duch kelishi mumkin.

✓ Cheklangan miqdor: Juda ko'p tushunchalarni bitta diagrammada ko'rsatish murakkab.

✓ Yagona yondashuv: Faqat solishtirish va tahlil qilish uchun qulay, lekin ijodiy yoki amaliy mashqlarni to'liq qamrab olmaydi.

Kasbiy ta'limda qo'llashning mazmuni: Venn diagrammasi kasbiy ta'limda o'quvchilarga bir nechta kasbiy tushunchalarni solishtirish va ularning umumiy xususiyatlarini aniqlash imkonini beradi. Bu metod ayniqsa:

- Kasbiy terminlarni o'rganish,
- Ish jarayonidagi turli texnologiyalar yoki asbob-uskunalarini solishtirish,
- Murakkab jarayonlarni vizual tahlil qilishda qo'llanadi.

Misol 1: Oshpazlik kasbi

✓ **Vazifa:** Turli oshxonalar menyusidagi taomlarni solishtirish.

✓ **Jarayon:** Guruh o'quvchilar "Milliy taomlar" va "Evropa taomlari" degan ikkita doira yaratadi, kesishgan qismga esa har ikki oshxonada mavjud bo'lgan ingredientlar va texnologiyalar yoziladi.

✓ **Natija:** O'quvchilar o'xshash va farqli xususiyatlarni aniqlash orqali ingredientlar va tayyorlash texnologiyasini yaxshiroq tushunadilar.

Misol 2: Elektrmontyor kasbi

✓ **Vazifa:** Turli elektr tizimlarini solishtirish.

✓ **Jarayon:** O‘quvchilar “Uy elektr tizimi” va “Ofis elektr tizimi” degan doiralarni yaratib, kesishgan qismga umumiy elementlar (masalan, xavfsizlik kalitlari, lampalar), farqlarga esa turli voltaj va uskunalar yoziladi.

✓ **Natija:** Elektrmontyor o‘quvchilar tizimlarning umumiy va o‘ziga xos xususiyatlarini vizual tarzda tahlil qiladi, bu esa amaliy ishda xatoliklarni kamaytiradi.

TRIZ TEXNOLOGIYASI (INNOVATSION MUAMMOLAR YECHISH)

TRIZ (rus tilida “Teoriya Resheniya Izobretatelskikh Zadach” — Innovatsion muammolarni yechish nazariyasi) — bu ixtirochilik va innovatsion yechimlarni tizimli ravishda topish usulidir. U murakkab texnik va kasbiy muammolarni yaratish, tahlil qilish va ularni innovatsion yo‘l bilan yechishga qaratilgan. TRIZ texnologiyasi asosida mavjud resurslar, muammolar o‘rtasidagi qarama-qarshiliklar va yechimlarni aniqlash tizimli yondashuv orqali amalga oshiriladi.

Ta’lim jarayonida tutgan o‘rni: Kasbiy ta’limda TRIZ texnologiyasi o‘quvchilarga murakkab muammolarni o‘rganish va yechish jarayonini tizimli o‘rgatadi. Ta’lim jarayonida o‘quvchilar:

- Muammoni aniqlash va uning xususiyatlarini tahlil qilish,
- Qarama-qarshi vaziyatlarni aniqlash,
- Innovatsion yechimlarni ishlab chiqish,
- Yechimlarni amaliyotga tatbiq etish ko‘nikmalarini egallaydilar.

Bu metod o‘quvchilarning kreativ fikrlash, ijodiy yondashuv va analitik qobiliyatlarini rivojlantirishda muhim vosita hisoblanadi.

Afzalliklari

- Murakkab muammolarni tizimli yechish imkonini beradi,
- Innovatsion va ijodiy tafakkurni rivojlantiradi,
- O‘quvchilarni mustaqil fikrlashga va tanqidiy qaror qabul qilishga o‘rgatadi,
- Kasbiy kompetensiyalarni amaliy misollar orqali mustahkamlaydi.

Kamchiliklari:

• Dastlabki bosqichda metodni o‘rganish qiyin, o‘quvchilarni moslashtirish talab etadi,

• Nazariy jihatdan murakkab, boshlang‘ich o‘quvchilar uchun chalkash bo‘lishi mumkin,

• Ba’zi muammolarni yechishda ko‘p vaqt talab qilishi mumkin.

Kasbiy ta’limda qo‘llashning ahamiyati: TRIZ texnologiyasi kasbiy ta’limda o‘quvchilarni innovatsion yondashuvlar bilan tanishtiradi va amaliy yechimlar ishlab chiqishga tayyorlaydi. Bu metod nazariya va amaliyotni uyg‘unlashtirib, o‘quvchilarning kasbiy tafakkurini rivojlantiradi. Ayniqsa, ishlab chiqarish, texnologiya va xizmat ko‘rsatish sohalarida innovatsion yechimlarni ishlab chiqish qobiliyatini shakllantirishda samarali hisoblanadi.

Misol 1: Avtomexanik kasbi

Vazifa: Avtomobil dvigatelinig samaradorligini oshirish.

TRIZ qo'llanilishi: O'quvchilar dvigatel tizimidagi muammolarni aniqlaydi (masalan, yoqilg'i sarfi yuqori, quvvat yetishmasligi), mavjud resurslarni tahlil qiladi, qarama-qarshi parametrlar (masalan, kuch va yonilg'i samaradorligi) o'rtasida yechim topadi va innovatsion texnologiyalarni taklif qiladi (masalan, turbosnayder yoki quvvatni boshqaruvchi elektron modul).

Natija: O'quvchilar amaliy innovatsion yechimlar ishlab chiqish va ularni real tizimga tatbiq etish ko'nikmalarini egallaydi.

Misol 2: Oshpazlik kasbi

Vazifa: Yangi, sog'lom va tez tayyorlanadigan taom yaratish.

TRIZ qo'llanilishi: O'quvchilar mavjud ingredientlar va texnologiyalarni tahlil qiladi, ularning o'zaro qarama-qarshiliklarini aniqlaydi (masalan, tez tayyorlanadigan, ammo sog'lom bo'lishi kerak). TRIZ metodikasi asosida optimal yechim ishlab chiqiladi, masalan, souslarni aralashtirish va yangi pishirish texnologiyasini qo'llash.

Natija: O'quvchilar innovatsion va kreativ yondashuv orqali taomni ishlab chiqish ko'nikmalarini rivojlantiradi.

KICHIK GURUHLARDA ISHLASH METODI

Kichik guruhlarda ishlash metodi - bu o'quvchilarning 3–6 kishilik kichik guruhlarda birgalikda bilim, ko'nikma va muammolarni hal qilishga yo'naltirilgan pedagogik yondashuvdir. Ushbu metod o'quvchilarning o'zaro muloqot qilish, bilim almashish va birgalikda qaror qabul qilish qobiliyatlarini rivojlantiradi. Metod o'quvchini passiv qabul qiluvchidan faol sub'yektga aylantiradi va guruh ichidagi o'zaro mas'uliyatni ta'minlaydi.

Ta'lim jarayonida tutgan o'rni: Kichik guruhlarda ishlash metodining ta'lim jarayonidagi o'rni quyidagilardan iborat:

- O'quvchilar o'zaro fikr almashish orqali bilimlarni mustahkamlaydi.
- Muammoli vaziyatlarni birgalikda tahlil qilish va yechim topish orqali tanqidiy fikrlash rivojlantiriladi.
- Guruh ichida rollar taqsimoti va mas'uliyatni bajarish orqali kasbiy va shaxsiy kompetensiyalar shakllanadi.
- Dars jarayoni individual va jamoaviy ishni uyg'unlashtirishga qaratiladi.

Afzalliklari:

- **Faol ishtirok:** Har bir o'quvchi guruh ishida faol qatnashadi.
- **Kommunikativ ko'nikmalar:** Muloqot va munozara ko'nikmalari rivojlanadi.
- **Tanqidiy va ijodiy fikrlash:** Muammolarni birgalikda tahlil qilish orqali o'quvchilar innovatsion yechimlar ishlab chiqadi.
- **Mas'uliyat va hamkorlik:** Guruh a'zolari natija uchun birgalikda javobgardir.

Kamchiliklari:

- Guruh ishini tashkil etish va nazorat qilish ko'proq vaqt talab qiladi.
- Ba'zi o'quvchilar passiv qolishi yoki ishni boshqa guruh a'zolariga yuklash xavfi mavjud.
- Guruh natijalarini individual baholash qiyin bo'lishi mumkin.

Kasbiy ta'limda qo'llashning ahamiyati: Kichik guruhlarda ishlash metodi kasbiy ta'limda o'quvchilarning jamoaviy ish, mas'uliyatni bo'lishish, muammoli vaziyatlarni hal qilish va qaror qabul qilish ko'nikmalarini rivojlantirishda muhim vosita hisoblanadi. Bu metod nafaqat nazariy bilimlarni, balki amaliy kasbiy kompetensiyalarni shakllantirish imkonini beradi.

<h3>KICHIK GURUHLARDA ISHLASH METODI</h3> <p>Kichik guruhlarda ishlash metodi --- bu o'quvchilarning 8-6 kishilik kichik guruhlarida birgalikda bilim, ko'nikma va muammolarni hal qilishga yo'naltirilgan pedagogik yondashuvdir.</p> <p>TA'LIM JARAYONIDA TUTGAN O'RNI</p> <ul style="list-style-type: none"> • O'quvchilar o'zaro fikr almashish orqali bilimlarni mustahkamlaydi. • Muammoli vaziyatlarni birgalikda tahlil qilish va yechim topish orqali tanqidiy fikrlash rivojlantiriladi. • Guruh ichida rollar taqsimoti va mas'uliyatni bajarish orqali kasbiy va shaxsiy kompetensiyalar shakllanadi. • Dars jarayoni individual va jamoaviy ishni uyg'unlashtirishga qaratiladi. <p>AFZALLIKLARI</p> <ul style="list-style-type: none"> • Faol ishtirok: Har bir o'quvchi guruh ishidagi faol qatnashadi. • Kommunikativ ko'nikmalar: Muloqot va munozara ko'nikmalari rivojlanadi. • Tanqidiy va ijodiy fikrlash: Muammolarni birgalikda tahlil qilish orqali o'quvchilar innovatsion yechimlar ishlab chiqadi. 	<h3>KAMCHILIKLARI</h3> <ul style="list-style-type: none"> • Guruh ishini tashkil etish va nazorat qilish ko'proq vaqt talab qiladi. • Ba'zi o'quvchilar passiv qolishi yoki ishni boshqa guruh a'zolariga yuklash xavfi mavjud. • Guruh natijalarini individual baholash qiyin bo'lishi mumkin. <h3>KASBIY TA'LIMDA QO'LLASHNING AHAMIYATI</h3> <p>Misol 1: Avtomexanik kasbi</p> <p>Misol 2: Oshpazlik kasbi</p>
---	---

Misol 1: Avtomexanik kasbi

• **Vazifa:** Guruh o'quvchilar avtomobilning mexanik nosozligini aniqlash va yechimini ishlab chiqishadi.

• **Jarayon:** Har bir guruh a'zosi o'z sohasida (dvigatel, transmissiya, tormoz tizimi) ishlaydi va keyin natijalarni birlashtiradi.

• **Natija:** O'quvchilar real ish sharoitida muammolarni tahlil qilish, yechimlarni ishlab chiqish va jamoaviy ishni muvofiqlashtirish ko'nikmalarini egallaydi.

Misol 2: Oshpazlik kasbi

• **Vazifa:** Guruh oshpazlar restoran menyusini yaratish loyihasini bajaradi.

- **Jarayon:** Har bir o‘quvchi taom bo‘limi (salat, sho‘rva, asosiy taom, desert) uchun javobgar bo‘ladi va guruh bilan birgalikda menyuni uyg‘unlashtiradi.
- **Natija:** O‘quvchilar ingredientlarni tanlash, retseptlarni optimallashtirish, vaqtni boshqarish va guruh ishini muvofiqlashtirish ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

LOYIHALASH METODI (PROJECT-BASED LEARNING)

Loyihalash metodi — o‘quvchilarning o‘rganilayotgan mavzu yoki kasbiy vazifani real hayotiy muammolar yoki amaliy vazifalar orqali mustaqil va jamoaviy tarzda yechishga yo‘naltirilgan pedagogik yondashuvdir. Ushbu metod o‘quvchilarga nafaqat nazariy bilimni egallash, balki olingan bilimlarni amaliy jarayonda qo‘llash, innovatsion yechimlar ishlab chiqish va tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini shakllantirish imkonini beradi. Loyihalash metodining mohiyati shundaki, o‘quvchilar o‘z faoliyatlari natijasida aniq mahsulot yaratadilar yoki real kasbiy muammoni hal qiladilar.

Ta’lim jarayonida tutgan o‘rni: Loyihalash metodi ta’lim jarayonida quyidagi rollarni bajaradi:

- ✓ **Nazariy va amaliy bilimlarni uyg‘unlashtirish:** O‘quvchilar o‘rganilgan nazariy tushunchalarni loyiha asosida amaliyotga tatbiq etadilar.
- ✓ **Muammoli vaziyatlarni yechish:** Loyihalar o‘quvchilarga real hayotiy kasbiy muammolarni tahlil qilish va yechim topish imkonini beradi.
- ✓ **Ijodiy va tanqidiy fikrlashni rivojlantirish:** Loyiha jarayonida o‘quvchilar innovatsion g‘oyalar ishlab chiqadi va ularni baholaydi.
- ✓ **Mustaqil va jamoaviy ish ko‘nikmalarini shakllantirish:** Loyihalarni amalga oshirish jarayonida rollar taqsimlanadi va guruhda hamkorlik qilinadi.
- ✓ **Amaliy ko‘nikmalarni rivojlantirish:** Loyihalar o‘quvchilarga real kasbiy faoliyat sharoitini yaratadi, texnik va tashkilotchilik ko‘nikmalarini mustahkamlaydi.

Afzalliklari

- **Real ish sharoitiga tayyorlash:** O‘quvchilar o‘rgangan bilimlarni haqiqiy vaziyatda qo‘llaydi.
- **Motivatsiya oshishi:** Loyiha natijasini ko‘rish o‘quvchilarni faol qatnashishga undaydi.
- **Ijodiy va tanqidiy fikrlashni rivojlantirish:** Muammolarni bir nechta variantlarda hal qilish imkonini beradi.
- **Jamoaviy ish va kommunikatsiya ko‘nikmalari:** Loyihalarni amalga oshirishda guruh a‘zolari bir-biri bilan muloqot qiladi va mas’uliyatni bo‘lishadi.
- **Mustaqil o‘qish va o‘zini baholash:** Loyiha jarayonida o‘quvchi o‘z faoliyatini rejalashtiradi, nazorat qiladi va natijalarni tahlil qiladi.

Kamchiliklari

- **Vaqt talab qilishi:** Loyihalarni rejalashtirish va amalga oshirish an’anaviy darsga nisbatan ko‘proq vaqt oladi.
- **Murakkab nazorat:** Loyihaning natijalarini baholashda o‘qituvchining me’yoriy va individual baholash tizimi zarur.
- **Resurslar talabi:** Ba’zi loyihalar maxsus texnika, jihoz yoki moddiy resurslarni talab qiladi.

• **Guruhdagi faoliyatdagi nomutanosiblik:** Ba'zi o'quvchilar faol, ba'zilari passiv bo'lishi mumkin, bu natijaga ta'sir qilishi mumkin.

Kasbiy ta'limda qo'llashning ahamiyati: Loyihalash metodi kasbiy ta'limda innovatsion, amaliy va jamoaviy kompetensiyalarni rivojlantirishda strategik vosita hisoblanadi. Bu metod:

- O'quvchilarning real ish sharoitiga moslashuvini ta'minlaydi.
- Kasbiy kompetensiyalarni amaliy ish orqali mustahkamlaydi.
- Mustaqil fikrlash, mas'uliyat va ijodiy yondashuvni shakllantiradi.
- Guruh ichida hamkorlik va kommunikatsiya ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Misol 1: Avtomexanik kasbi

Vazifa: Guruh o'quvchilar avtomobilning energiya samaradorligini oshirish loyihasini ishlab chiqadi.

Jarayon:

1. Muammoni tahlil qilish (yoqilg'i sarfi yuqori, emissiya ko'p).
2. Mavjud resurslarni va texnologiyalarni o'rganish.
3. Innovatsion yechimlar ishlab chiqish (masalan, turbosnayder qo'llash, quvvatni boshqaruvchi elektron modul).
4. Loyihani real tizimga tatbiq etish va natijani baholash.

Natija: O'quvchilar muammolarni innovatsion tarzda hal qilish, texnik yechimlar ishlab chiqish va jamoaviy ish ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Misol 2: Oshpazlik kasbi

Vazifa: Guruh oshpazlar sog'lom va tez tayyorlanadigan restoran menyusini yaratadi.

Jarayon:

1. Bozor va ingredientlarni tahlil qilish.
2. Retseptlar ishlab chiqish va test qilish.
3. Tayyorlash texnologiyalarini optimallashtirish.
4. Tayyor menyuni taqdim qilish va baholash.

Natija: O‘quvchilar innovatsion taom yaratish, guruhda ishlash va vaqtni samarali boshqarish ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

“ROLLI O‘YIN” METODI

Rolli o‘yin metodi — bu o‘quvchilarning real hayotiy vaziyatlarga moslashtirilgan rollarni ijro etish orqali bilim, ko‘nikma va munosabatlarni shakllantirishga yo‘naltirilgan faol o‘qitish usulidir. Bu metod o‘quvchilarga muayyan kasbga oid vazifalarni bajarish, muloqot qilish, muammolarni hal etish va qaror qabul qilish jarayonlarini simulyatsiya qilish imkonini beradi. Rolli o‘yinlar orqali o‘quvchilar nafaqat nazariy bilimlarni, balki amaliy kompetensiyalarni ham egallaydilar.

Ta‘lim jarayonida tutgan o‘rni:

- O‘quvchilar o‘z rollarini ijro etish orqali kasbiy vazifalarni amaliy tarzda bajarishni o‘rganadilar.
- Real hayotga yaqin sharoitda ishlash orqali o‘quvchilarning kasbiy refleksiya va muammoli vaziyatlarga moslashish qobiliyati rivojlanadi.
- Muloqot, hamkorlik, liderlik va tanqidiy fikrlash kabi transversal kompetensiyalar shakllanadi.
- O‘qituvchi nazoratchi emas, balki fasilitator sifatida ishtirok etadi.

Afzalliklari:

- **Amaliy yo‘naltirilganlik:** O‘quvchilar kasbiy vazifalarni real sharoitda bajarishga yaqinlashadi.
- **Ijodkorlik va tashabbus:** Har bir o‘quvchi o‘z rolini ijro etishda ijodiy yondashadi.
- **Kommunikativ ko‘nikmalar:** Muloqot, tinglash, fikr bildirish va kelishuvga erishish ko‘nikmalari rivojlanadi.

• **Motivatsiya:** O‘yin elementi o‘quvchilarda qiziqish va ishtirokni oshiradi.

Kamchiliklari:

• Rollarni tayyorlash va o‘yinni tashkil etish ko‘p vaqt va resurs talab qiladi.
• Ba‘zi o‘quvchilar o‘z rolini jiddiy qabul qilmasligi yoki passiv bo‘lishi mumkin.

• Baholash mezonlarini aniq belgilash murakkab bo‘lishi mumkin.

Kasbiy ta’limda qo‘llashning ahamiyati: Rolli o‘yin metodi kasbiy ta’limda o‘quvchilarning kasbga oid vazifalarni simulyatsiya qilish, muammoli vaziyatlarda qaror qabul qilish, mijozlar bilan muloqot qilish va jamoaviy ishni tashkil etish ko‘nikmalarini rivojlantirishda muhim vosita hisoblanadi. Bu metod orqali o‘quvchilar kasbiy muhitga moslashadi, o‘z kasbiga nisbatan mas’uliyatni his qiladi va amaliy tajriba orttiradi.

Misol 1: Tibbiy hamshiralik kasbi

Vazifa: O‘quvchilar kasalxonadagi bemor parvarishi jarayonini rolli o‘yin shaklida bajaradilar.

Jarayon: Guruhda bir o‘quvchi hamshira rolini, boshqasi bemor, yana biri shifokor rolini ijro etadi. Hamshira bemorni tekshiradi, dori berish tartibini tushuntiradi, shifokor bilan maslahatlashadi.

Natija: O‘quvchilar bemor bilan muloqot qilish, tibbiy protokollarga rioya qilish, jamoaviy muvofiqlashtirish va favqulodda vaziyatlarga tayyorlik ko‘nikmalarini egallaydi.

Misol 2: Bank xodimi kasbi

Vazifa: O‘quvchilar mijozga bank xizmatlarini taklif qilish va muammolarni hal qilish rollarini ijro etadilar.

Jarayon: Bir o‘quvchi bank xodimi, ikkinchisi mijoz, uchinchisi nazoratchi rovida bo‘ladi. Mijoz kredit olish istagini bildiradi, xodim shartlarni tushuntiradi, nazoratchi hujjatlarni tekshiradi.

Natija: O‘quvchilar xizmat ko‘rsatish madaniyati, huquqiy hujjatlar bilan ishlash, mijoz ehtiyojini aniqlash va muammoli vaziyatlarda yechim taklif qilish ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

MUAMMOLI TA’LIM METODI (Problem-Based Learning, PBL)

Muammoli ta’lim metodi — o‘quvchilarning bilim va ko‘nikmalarini real hayotiy yoki kasbiy muammolarni yechish jarayoni orqali shakllantirishga yo‘naltirilgan pedagogik yondashuvdir. Ushbu metod o‘quvchilarga passiv bilim qabul qilish o‘rniga faol izlanish, tahlil qilish va yechim ishlab chiqish imkonini beradi. Muammoli ta’limning asosiy tamoyili shundaki, o‘quvchilar o‘rganilayotgan mavzu yoki kasbiy faoliyat doirasida yuzaga keladigan muammolarni mustaqil va jamoaviy tarzda hal qiladilar.

Ta’lim jarayonida tutgan o‘rni: Muammoli ta’lim jarayoni quyidagi bosqichlarni o‘z ichiga oladi:

1. Muammoni aniqlash: O‘quvchilar real hayotiy yoki kasbiy muammoni tahlil qiladi.

2. Ma’lumot yig‘ish va tahlil qilish: Muammoni yechish uchun kerakli bilim va resurslarni o‘rganish.

3. Yechim variantlarini ishlab chiqish: Alternativ yechimlarni ishlab chiqish va baholash.

4. Yechimni tatbiq etish: Eng maqbul yechimni amaliyotga tatbiq qilish.

5. Natijalarni baholash va tahlil qilish: Jarayon va natijalarni tahlil qilish, xatoliklarni aniqlash va tajriba olish.

Bu metod o'quvchilarda tanqidiy fikrlash, analitik qobiliyat, ijodiy yondashuv va mustaqil qaror qabul qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Afzalliklari:

- Faol o'rganish: O'quvchi faol izlanadi, nazariya va amaliyotni uyg'unlashtiradi.

- Tanqidiy va ijodiy fikrlash: Muammolarni bir nechta variantda hal qilish imkonini beradi.

- Amaliy kompetensiyalarni rivojlantirish: O'quvchilar real ish sharoitida kasbiy yechimlarni ishlab chiqadi.

- Jamoaviy ish: Guruhda ishlash orqali kommunikatsiya va hamkorlik ko'nikmalari shakllanadi.

- Motivatsiya va qiziqish: Muammoli vazifalar o'quvchilarda o'qishga bo'lgan qiziqishni oshiradi.

Kamchiliklari:

- Murakkab nazorat: O'qituvchi guruh ishini va individual faoliyatni nazorat qilishi murakkab.

- Vaqt talab qilishi: Muammolarni tahlil qilish va yechim topish jarayoni an'anaviy darsdan ko'proq vaqt oladi.

- Resurslar talabi: Ba'zi muammolarni yechish uchun maxsus jihozlar yoki ma'lumotlar kerak bo'ladi.

- Boshlang'ich qiyinchilik: Dastlabki bosqichda o'quvchilar metodga moslashishda qiyinchilik sezishi mumkin.

Kasbiy ta'limda qo'llashning ahamiyati: Muammoli ta'lim metodi kasbiy ta'limda o'quvchilarning real ish sharoitiga tayyorlanishini ta'minlaydi, muammoli vaziyatlarni tahlil qilish va yechim topish ko'nikmalarini rivojlantiradi, shuningdek ijodiy va tanqidiy fikrlashni mustahkamlaydi. Bu metod:

- Kasbiy kompetensiyalarni amaliy ish orqali shakllantiradi.

- Guruh ichida hamkorlik va kommunikatsiya ko'nikmalarini rivojlantiradi.

- O'quvchilarda mustaqil qaror qabul qilish va mas'uliyatni oshiradi.

Misol 1: Elektrmontyor kasbi

Vazifa: O'quvchilar yangi binoda elektr tizimini loyihalash va nosozliklarni bartaraf etish vazifasini bajaradi.

Jarayon:

1. Binoning elektr loyihasini tahlil qilish va xavfsizlik talablarini aniqlash.

2. Turli tizimlarning (yoritish, quvvat, signalizatsiya) xatolik va qarama-qarshiliklarini aniqlash.

3. Optimal yechimni ishlab chiqish (masalan, kabel o'lchamini tanlash, xavfsizlik kalitlarini joylashtirish).

4. Loyihani amaliyotga tatbiq etish va sinovdan o'tkazish.

Natija: O‘quvchilar real ish sharoitida qaror qabul qilish, muammolarni tahlil qilish va amaliy yechimlar ishlab chiqish ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

Misol 2: Oshpazlik kasbi

Vazifa: Guruh oshpazlar sog‘lom va tez tayyorlanadigan taom yaratish muammosini hal qiladi.

Jarayon:

1. Bozor va ingredientlarni tahlil qilish, mavjud retseptlarni solishtirish.
2. Turli variantlarda retsept yaratish va ularni sinovdan o‘tkazish.
3. Optimal retsept va tayyorlash texnologiyasini tanlash.
4. Tayyor taomni sinovdan o‘tkazish va baholash.

Natija: O‘quvchilar muammoli vaziyatni tahlil qilish, innovatsion yechim ishlab chiqish va guruhda ishlash ko‘nikmalarini mustahkamlaydi.

KLASTER METODI (Cluster Method)

Klaster metodi - bu o‘quvchilarning bilim, g‘oya va ma‘lumotlarni vizual tarzda guruhlash, tizimlashtirish va ular orasidagi bog‘lanishni aniqlashga qaratilgan pedagogik yondashuvdir. Metodning asosiy maqsadi murakkab tushunchalarni segmentlarga ajratib, ularni oson tushunarli va mantiqiy tizimda ko‘rsatishdir. Klaster metodida o‘quvchilar asosiy mavzu yoki kontseptni markazga yozadi va unga bog‘liq tushunchalar, fikrlar yoki misollarni bo‘limlarga ajratib, diagramma yoki sxema shaklida joylashtiradi.

Ta‘lim jarayonida tutgan o‘rni: Klaster metodi ta‘lim jarayonida quyidagi funksiyalarni bajaradi:

- Ma‘lumotlarni vizual tarzda tizimlashtirish: Murakkab kasbiy va nazariy tushunchalarni oson tushunishga yordam beradi.

- Tanqidiy va mantiqiy fikrlashni rivojlantirish: O‘quvchilar tushunchalar o‘rtasidagi bog‘lanishlarni tahlil qiladi.

- Bilimlarni mustahkamlash: O‘quvchilar mavzuni segmentlarga ajratib, uni yaxshiroq xotirada saqlaydi.

- Ijodiy yondashuvni rivojlantirish: O‘quvchilar o‘z fikrlarini bo‘limlarga ajratib, yangi g‘oyalarni yaratadi.

- Guruh ishini qo‘llab-quvvatlash: Klasterlarni guruhda yaratish orqali jamoaviy fikrlash va muloqot ko‘nikmalari rivojlanadi.

Afzalliklari:

- Vizual o‘rganish: Ma‘lumotlarni grafik tarzda ko‘rsatish orqali o‘quvchilar tushunishini osonlashtiradi.

- Murakkab tushunchalarni soddalashtirish: Katta ma‘lumotlar bloklarga ajratilib, mantiqiy tartibda taqdim etiladi.

- Ijodiy va tanqidiy fikrlashni rivojlantiradi: Fikrlarni guruhlash va bog‘lash orqali yangi g‘oyalar paydo bo‘ladi.

- Bilimlarni mustahkamlash va xotirada saqlashni oshiradi: Vizual segmentatsiya orqali ma‘lumotlar oson esda qoladi.

Kamchiliklari:

- Dastlab murakkablik: O‘quvchilarni klaster yaratishga o‘rgatish boshlang‘ich bosqichda qiyin bo‘lishi mumkin.

- Vaqt talab qilishi: Murakkab mavzularni segmentlarga ajratish va vizual tarzda ifodalash ko‘p vaqt oladi.

- Resurs talab qiladi: Rangli markerlar, diagramma vositalari yoki elektron platformalar zarur bo‘lishi mumkin.

- O‘quvchilar orasida faoliyat nomutanosibligi: Ba’zi o‘quvchilar passiv qolishi mumkin, bu guruh ishining samaradorligini pasaytiradi.

Kasbiy ta’limda qo‘llashning ahamiyati: Klaster metodi kasbiy ta’limda o‘quvchilarning murakkab kasbiy tushunchalarni tizimli o‘rganishi, bilimlarni mantiqiy va vizual tarzda bog‘lash, hamda amaliy ko‘nikmalarni mustahkamlash uchun strategik vosita hisoblanadi. Ushbu metod:

- Kasbiy bilimlarni oson tushunishga imkon yaratadi,
- Jamoaviy ish va kommunikatsiya ko‘nikmalarini rivojlantiradi,
- Innovatsion fikrlash va kreativ yondashuvni shakllantiradi,
- Murakkab jarayonlarni segmentlarga ajratib, real ish sharoitiga tayyorlaydi.

Misol 1: Avtomexanik kasbi

Vazifa: Avtomobilning mexanik tizimlarini tahlil qilish va nosozliklarni aniqlash.

Jarayon:

1. Guruh o‘quvchilar asosiy mavzu sifatida “Avtomobil tizimi”ni markazga yozadi.

2. Tizimni segmentlarga ajratadi: dvigatel, transmissiya, tormoz, suspenziya, elektr tizimi.

3. Har bir bo‘limda mavjud muammolar, yechimlar va texnik parametrlar ko‘rsatiladi.

Natija: O‘quvchilar murakkab avtomobil tizimini vizual tarzda tahlil qiladi, bog‘lanishlarni aniqlaydi va muammolarni samarali yechadi.

Misol 2: Oshpazlik kasbi

Vazifa: Guruh oshpazlar restoran menyusini yaratish loyahasini bajaradi.

Jarayon:

1. Markazda “Restoran menyusi” mavzusi yoziladi.

2. Bo‘limlarga ajratiladi: salatlar, sho‘rvalar, asosiy taomlar, desertlar, ichimliklar.

3. Har bir bo‘limda ingredientlar, tayyorlash texnologiyasi, vaqt va narx ko‘rsatiladi.

Natija: O‘quvchilar vizual tizim orqali menyu yaratadi, retseptlar va jarayonlarni optimallashtiradi, jamoaviy ish ko‘nikmalarini mustahkamlaydi.

V. MA'RUZA MATN VA O'QUV MATERIALLAR

1-MAVZU: DEVIANT VA DELINKVENT XULQ-ATVORNING PSIXOLOGIK MOHIYATINI, KELIB CHIQISH OMILLARINI VA PROFILAKTIKA CHORALARINI O'RGANISH

Reja:

1. Shaxs shakllanishining biosotsial determinatsiyasi.
2. Shaxsiy namoyon bo'lishning invariantlik xususiyati.
3. Faoliyat subyekting individual ontogenezi, integrativ shaxs xususiyatlarining strukturasi.
4. Psixik transformatsiyalarning dialektik qonuniyati, kreativ potensialning namoyon bo'lishi.

Zamonaviy differensial psixologiya, sotsiologiya va kriminologiyaning eng murakkab hamda ko'p qirrali muammolaridan biri - bu shaxs xulq-atvorining ijtimoiy-huquqiy normativlardan og'ishi fenomendir. Globallashuv, axborot oqimining jadallashuvi, urbanizatsiya va mikrosotsial muhitdagi transformatsiyalar o'smirlar va yoshlar o'rtasida anomal xulq-atvor shakllarining ko'payishiga sharoit yaratmoqda. Xulq-atvor og'ishlari shunchaki sub'ektiv xohish-istak samarasi emas, balki shaxsning biologik determinanti, psixologik himoya mexanizmlarining buzilishi va ijtimoiy muhitdagi disfunksiyalarning o'zaro sinergetik to'qnashuvi natijasidir. Ushbu ma'ruzada matnda deviant va delinkvent xulq-atvorning psixologik tabiati, ularning kelib chiqishiga sabab bo'luvchi ko'p omilli (multi-faktorli) model, shuningdek, rivojlangan xorijiy davlatlarning preventiv (profilaktika) tajribalari tizimli tahlil qilinadi. Ilmiy muomalada xulq-atvor og'ishlarini tasniflashda ko'p hollarda "deviant" va "delinkvent" tushunchalari o'zaro sinonim sifatida qo'llanilsa-da, ularning psixologik va huquqiy chegaralari o'rtasida jiddiy differentsiatsiya (farqlanish) mavjud.

Deviant xulq-atvor (Deviant Behavior). Deviant xulq-atvor - bu muayyan jamiyatda rasmiy ravishda o'rnatilgan va ijtimoiy ongda qabul qilingan axloqiy,

madaniy, ma'naviy va sotsial normalarga mos kelmaydigan xatti-harakatlar tizimidir. Deviatsiya keng tushuncha bo'lib, uning tarkibiga quyidagi shakllar kiradi:

- **Autoagressiv xulq-atvor:** Suitsidal intilishlar, suitsid g'oyalari va self-harm (o'z-o'ziga jismoniy jarohat yetkazish).

- **Addiktiv xulq-atvor:** Kimyoviy (alkogolizm, narkomaniya, toksikoniya) va nomoddiy (o'yin addiksiyasi, kompyuter/internet qaramligi, gadjetizm) qaramliklar.

- **Psixopatologik xulq-atvor:** Shaxsning ruhiy patologiyalari va nevroitik buzilishlari oqibatida yuzaga keladigan noodatiy harakatlar.

Delinkvent xulq-atvor (Delinquent Behavior). Delinkvent xulq-atvor - bu deviantlikning torroq, ammo ijtimoiy xavflilik darajasi yuqori bo'lgan shakli bo'lib, amaldagi huquqiy normalarni (qonunlarni) buzish, ma'muriy yoki jinoiy javobgarlikka sabab bo'ladigan huquqbuzarliklarni sodir etish bilan tavsiflanadi. Odatda "delinkventlik" tushunchasi voyaga yetmaganlar (o'smirlar) jinoiy xulq-atvoriga nisbatan qo'llaniladi. Bunga mayda o'g'riliklar, vandalizm (jamoat mulkiga zarar yetkazish), xuliganlik, tana jarohati yetkazish va narkotik moddalar savdosi kiradi.

Shaxsda xulq-atvor patologiyalarining shakllanishi bir tomonlama xarakterga ega emas. Psixologiyada bu holat to'rtta yirik tizimli omillar majmuasi (etiologiyasi) orqali tushuntiriladi.

Biologik omillar (Endogen asoslar)

- **Genetik determinatsiya:** Shaxsning oliy nerv faoliyati (\$ONF\$) tipining o'ziga xosligi. Masalan, genetik tadqiqotlarda agressiv va delinkvent xulq-atvorga moyil shaxslarda ko'pincha **MAO-A (Monoaminooksidaza-A)** genining faolligi pastligi aniqlangan (bu ilmiy adabiyotlarda "jangchi geni" deb ham yuritiladi).

- **Neyrokimyoviy disbalans:** Neyromediatorlar - serotonin miqdorining pastligi va dopamin tizimining o'ta sezgirliги impulsivlik, xavf-xatarga intilish va tajovuzkorlikni oshiradi.

- **Minimal miya disfunktsiyalari (MMD):** Homiladorlik yoki tug'ruq davridagi patologiyalar oqibatida bosh miya po'stlog'ining tormozlanish

funksiyalarining zaiflashuvi (masalan, Diqqat etishmasligi va giperaktivlik sindromi - DEGS).

Psixologik omillar (Intrapersonall determinantlar)

- **Identifikatsiya va "Men"-konsepsiya inqirozi:** O‘smir yoshida o‘z o‘rnini topa olmaslik, o‘zini-o‘zi qadrlash darajasining adekvat emasligi (o‘ta yuqori yoki o‘ta past) va negativ "Men"-konsepsiya.

- **Aksentuatsiyalar va psixopatiyalar:** K.Leonhard va A.Lichko bo‘yicha xarakter aksentuatsiyalarining muayyan turlari (epileptoid, gisteroid, gipertim va instabil) ma‘lum sharoitlarda tezda deviantlikka transformatsiya bo‘ladi. Masalan, epileptoid tip - jismoniy agressiyaga, instabil tip - addiksiyalarga va uydan qochishga moyil.

- **Frustratsiya-agressiya modeli (J.Dollard yondashuvi):** Shaxs o‘zining fundamental ehtiyojlarini (sevimli bo‘lish, tan olinish, xavfsizlik) qondirishga to‘sqinlik (frustratsiya) sezganda, ichki energiya tashqi dunyoga nisbatan agressiya (destruktivlik) ko‘rinishida otilib chiqadi.

Ijtimoiy omillar (Ekzogen ta’sirlar)

- **Oilaviy muhit disfunktsiyasi:** Oila - ijtimoiylashuvning birlamchi instituti. Oiladagi alkogolizm, doimiy nizolar, disfunktsional tarbiya uslublari (giperopeka yoki gipopeka - tashlab qo‘yilganlik), shuningdek, ota-ona tomonidan ko‘rsatiladigan psixologik va jismoniy zo‘ravonlik o‘smirda delinkventlik mexanizmini ishga tushiradi.

- **Deviant referent guruhlar:** O‘smir yoshida tengdoshlar guruhining ta’siri ota-onadan ustun keladi. Antisotsial guruhga kirib qolgan o‘smir ularning normalarini (kriminall submadaniyat, stereotiplar) tezda internalizatsiya (o‘zlashtirish) qiladi.

- **Jamiytdagi anomiya holati (R.Merton konsepsiyasi):** Jamiyat tomonidan e‘lon qilingan maqsadlar (masalan, boylik, muvaffaqiyat) bilan ularga qonuniy yo‘l bilan erishish vositalari o‘rtasidagi nomuvofiqlik shaxsni innovatsiya (jinoyat) yoki retrogradizm (addiksiya) yo‘liga olib kiradi.

Pedagogik omillar (Institutsional inqirozlar)

- **Didaktogeniya va pedagogik tazyiq:** Maktab amaliyotida o'qituvchilar tomonidan o'quvchining individual imkoniyatlarini hisobga olmaslik, uni haqoratlash yoki ommaviy kamsitish holatlari.

- **Pedagogik qarovsizlik:** Ta'lim muassasasida o'quvchining kognitiv yoki emotsional qiyinchiliklariga o'z vaqtida e'tibor qaratilmasligi oqibatida uning o'quv jarayonidan butunlay uzilib qolishi (disadaptatsiya).

Xulqi og'ishgan bolalarning shaxsiy va emotsional xususiyatlari. Deviant va delinkvent xulqli o'smirlarning psixologik portreti o'ziga xos patologik komponentlardan tashkil topadi. Ularning emotsional va shaxsiy doirasi quyidagi ko'rinishlarga ega: Bunday bolalar o'zlarining va o'zgalarning emotsional holatlarini tushunish, verbalizatsiya qilish (so'z bilan ifodalash) va boshqarish qobiliyatiga ega emaslar. Ichki emotsional og'riq yoki xavotir so'z bilan ifodalana olmagach, darhol harakatga (somatizatsiya yoki somatik agressiya - *acting out*) ko'chadi.

O'zgalarning azoblanishi, og'riq va qayg'usini his qilish (rahmdillik) funksiyasining atrofiyasi. Delinkvent o'smir jabrlanuvchining holatini anglamaydi, bu esa unga shafqatsiz jinoyatlarni sodir etishda ichki emotsional to'siqlarning bo'lmasligini ta'minlaydi. Ularda kognitiv moslashuvchanlik juda past bo'lib, o'z xatti-harakatlarini tanqidiy baholay olmaydilar. Psixologik himoya mexanizmlaridan **ratsionalizatsiya** (o'z jinoyatini "u o'zi aybdor" deb oqlash) va **proeksiya** (o'zining ichki yomonligini tashqi dunyoga to'nkash - "hamma odamlar berahm") o'ta kuchli ishlaydi.

Xulqi og'ishgan bolalar bilan ishlashda diagnostika va korreksiya jarayonlari tizimli ravishda tashkil etilishi lozim. Psixolog o'z faoliyatida standartlashtirilgan va proektiv metodikalar kombinatsiyasidan foydalanadi:

- *Agressivlikni aniqlash:* Bass-Darki so'rovnomasi (fizik, verbal, adekvat agressiya va dushmanlik indekslarini o'lchash).

- *Xarakter aksentuatsiyasini aniqlash:* A.Lichko bo'yicha PDO (Pathocharacterological Diagnostic Questionnaire) testi.

• *Proektiv diagnostika*: "Mavjud bo'lmagan hayvon", "Yomg'ir ostidagi odam", TAT (Tematik Appertseptiv Test) - o'smirning ongsiz agressiv va xavotirli drayvlarini aniqlash uchun.

Psixokorreksion metodlar tizimi

1. **Kognitiv-bixevioral terapiya (CBT)**: O'smirning xulq-atvorini boshqaradigan irratsional ishonchlarini ("Agar men birinchi bo'lib urmasam, ular meni ezib tashlashadi") aniqlash va ularni funksional ko'rinishga keltirish.

2. **Gumanistik-eksiztensial terapiya**: O'smirga o'z hayoti uchun mas'uliyatni o'z bo'yniga olishni o'rgatish, uning ichki "Men"ini shartsiz qabul qilish orqali adekvat o'z-o'zini baholashni shakllantirish.

3. **Art-terapiya va psixodrama**: Agressiya va autoagressiyani san'at shakllari (loy, rasm, qum terapiyasi) orqali bezarar sublimatsiya qilish, ijtimoiy rollarni simulyatsiya qilish orqali empatiyani rivojlantirish.

Rivojlangan davlatlarda xulq-atvor og'ishlarini jazolash orqali emas, balki tizimli amaliy profilaktika dasturlari orqali hal etish samarali yo'lga qo'yilgan.

AQSh Tajribasi: "Multisystemic Therapy" (MST) va "Positive Behavioral Interventions and Supports" (PBIS)

MST (Ko'p tizimli terapiya): Ushbu dastur delinkvent o'smir bilan faqat individual ishlash samarasiz ekanligini ta'kidlaydi. Terapiya o'smirning butun hayotiy tizimini - oila, maktab, tengdoshlar guruhini qamrab oladi. Psixologlar 24/7 rejimida oila bilan ishlaydi, ota-onalarga tarbiyaviy monitoringni o'rgatadi va o'smirni antisotsial guruhlardan uzoqlashtiradi.

PBIS Dasturi: Maktab tizimida qo'llaniladigan 3 darajali preventiv modeldir:

1-daraja (Universal): Barcha o'quvchilar uchun umumiy ijobiy xulq-atvor qoidalari o'rgatiladi (90% samaradorlik).

2-daraja (Selektiv): Risk guruhidagi o'smirlar bilan kichik guruhlarda treninglar o'tkaziladi.

3-daraja (Indivudal): Og'ir deviant va delinkvent bolalar uchun maxsus klinik-psixologik dasturlar tuziladi.

Buyuk Britaniya va Yevropa ittifoqi tajribasi: "Restorative Justice" (Tiklovchi odil sudlov)

Evropa amaliyotida delinkvent o'smirlarni qamoq jazosiga hukm qilish o'rniga **"Restorative Justice"** tizimi qo'llaniladi.

Mohiyati: Jinoyat sodir etgan o'smir, psixolog va mediator ishtirokida jabrlanuvchi bilan yuzma-yuz muloqotga keltiriladi. O'smir o'z harakati bilan qanchalik katta ruhiy va moddiy zarar yetkazganini ko'radi va his qiladi (empatiya uyg'onadi). Jazo sifatida u jamiyat uchun foydali bepul mehnatga yoki jabrlanuvchiga bevosita yordam berishga yo'naltiriladi. Bu usul retsidiv (jinoyatning qaytalanishi) ko'rsatkichini 40% gacha kamaytirgan.

Skandinaviya tajribasi: Maktablardagi "Olweus" Bullingga qarshi dastur

Norvegiya va Shvetsiyada deviant xulqning boshlang'ich shakli bo'lgan maktabdagi bulling (zo'ravonlik)ga qarshi tizimli dastur ishlab chiqilgan. Darslarda o'quvchilarga agressiyani boshqarish, nizolarni tinch yo'l bilan hal etish va jamoadagi ijobiy hamkorlik qadriyatlarini o'rgatiladi. Deviant va delinkvent xulq-atvor muammosini faqatgina ta'lim muassasasi psixologi kuchlari bilan yechish imkonsizdir. Bu jarayonda ko'p tarmoqli (multidissiplinar) hamkorlik modeli zarur.

Tizim subyekti	Profilaktika va korreksiyadagi asosiy vazifasi	Amaliy metodi
Maktab Psixologi	Skrining diagnostika, emotsional intellektni oshirish, individual va guruhli psixoterapiya, o'qituvchilarga tavsiyalar berish.	Kognitiv-bixevioral treninglar, Art-terapiya, sotsiometriya.
Ota-onalar (Oila)	Oiladagi tarbiya uslubini o'zgartirish, o'smir bilan emotsional aloqani tiklash, kunlik monitoringni ta'minlash.	Oilaviytizimli psixoterapiya, ota-onalar klublari.
Profilaktika Inspektori (IIB)	Huquqbuzarliklarning huquqiy oqibatlarini tushuntirish, delinkvent guruhlarni tarqatish, qonuniy nazorat o'rnatish.	Profilaktik suhbatlar, qonuniy reydlar.
Sog'liqni Saqlash	Biologik etiomillarni (MMD, gormonal buzilishlar, ruhiy	Farmakoterapevtik korreksiya (zarurat

(Psixiatr, Nevrolog)	patologiyalar) aniqlash va bartaraf etish.	bo‘lganda), neyroprotektiv terapiya.
Mahalla va Jamoatchilik	O‘smirning bo‘sh vaqtini mazmunli tashkil etish, uni ijtimoiy foydali mehnat va to‘garaklarga jalb qilish.	Mentorlik (ustoz-shogird) tizimi, sotsial loyihalar.

Deviant va delinkvent xulq-atvor zamonaviy shaxs psixologiyasining eng murakkab patologik namoyon bo‘lish shakllaridan biridir. Ushbu muammoni bartaraf etish biopsixosotsial yondashuvni, ya’ni shaxsning biologik zaifliklarini neyrofiziologik davolash, ichki psixologik konfliktlarini zamonaviy psixoterapevtik metodlar (CBT, art-terapiya) orqali echish va uning atrofidagi ijtimoiy muhitni (oil, maktab) sog‘lomlashtirishni talab etadi. Rivojlangan xorijiy davlatlar (AQSh, Buyuk Britaniya, Skandinaviya) tajribasi shuni ko‘rsatadiki, samarali profilaktika tizimining asosi - bu jazolash tizimining qat’iyligi emas, balki preventiv choralarning o‘z vaqtidaligi va barcha ijtimoiy institutlarning (maktab, oila, IIB, mahalla) birgalikdagi multidissiplinar kollaboratsiyasidir. Faqatgina o‘smir shaxsini shartsiz qabul qilish, uning emotsional doirasini rivojlantirish va unga yangi, konstruktiv ijtimoiy hayotiy strategiyalarni taqdim etish orqali uning deviantlik trayektoriyasini proaktiv va ijodiy rivojlanish yo‘liga transformatsiya qilish mumkin.

2-AMALIY MASHG‘ULOT: XULQ OG‘ISHINING BIOLOGIK, PSIXOLOGIK, IJTIMOIIY VA PEDAGOGIK OMILLARI

Topshiriq: “Multifaktorli etiologik matritsani modellashtirish va differensial diagnostika” (Klinik-psixologik amaliy keys va laboratoriya ishi)

Topshiriqning maqsadi - Bo‘lajak mutaxassislarda xulq og‘ishini shunchaki tashqi simptomlar (masalan, tajovuzkorlik yoki dars qoldirish) bo‘yicha emas, balki uning zamirida yotgan biologik (neyrokimyoviy), intrapersonall (psixologik), ekzogen (ijtimoiy) va institutsional (pedagogik) triggerlar zanjirini differensial tahlil qilish hamda integral diagnostika xaritasini tuzish ko‘nikmasini shakllantirish.

Klinik-psixologik anamnez (Keys). O'smir D.A., 14 yosh. Maktab ma'muriyati va profilaktika inspektori tomonidan psixologik konsiliumga olib kelindi.

Simptomatika. Oxirgi 6 oy ichida maktab mulkini qasddan payhon qilish (vandalizm), tengdoshlariga nisbatan asossiz jismoniy zo'rvonlik ko'rsatish va yashirincha psixoaktiv moddalar (snus, energetik ichimliklar) iste'mol qilish holatlari aniqlangan.

Biologik fon. Anamnezida 7 yoshida yengil kranio-tserebral jarohat (bosh miya chayqalishi) bor. Neyrodinamik ko'rsatkichlari: uyqu buzilishi, o'ta ta'sirchanlik, affektiv portrashlar va qo'zg'alish jarayonining tormozlanishdan ustunligi.

Psixologik fon. Bass-Darki so'rovnomasida jismoniy agressiya va dushmanlik indeksi 85%. Kognitiv sohada "dushmanlik atributsiyasi" (hostile attribution bias) yaqqol ustun: har qanday neyral muloqotni o'ziga nisbatan hujum deb baholaydi.

Oila muhiti. Otasi avtoritar va jazolovchi tarbiya uslubidan foydalanadi (bola kichik xato qilsa ham jismoniy uradi). Onasi esa emotsional sovuq (hissiy rad etish holatida).

Pedagogik muhit. Matematika o'qituvchisi M.X. uni darsda ommaviy ravishda "Senda baribir miya yo'q, ko'chani supuruvchisi bo'lasan" deb kamsitgan (didaktogeniya va stigmatizatsiya). Shundan so'ng o'smir darslarni mutloq qoldira boshlagan va maktabdan begonalashgan.

Bajarilishi majburiy bo'lgan ilmiy-amaliy vazifalar (Algoritm):

- **"Etiologik determinatsiya xaritasi"ni tuzing.** Keysda berilgan barcha muammolarni ilmiy terminologiyaga tayangan holda 4 ta ustunga (Biologik, Psixologik, Ijtimoiy, Pedagogik) ajrating va ularning o'zaro sinergetik aloqalarini chizmalı formula (matritsa) ko'rinishida asoslang.

- **Psixodiagnostik batareyani shakllantiring.** Ushbu o'smirda sub'ektiv yolg'onchilik (dissimulyatsiya) ehtimolini neytrallash uchun qaysi 2 ta

standartlashtirilgan va qaysi 2 ta proektiv metodikani qo'llash lozimligini ilmiy jihatdan asoslab, diagnostika rejasini yozing.

- **Kognitiv dissotsiatsiyani aniqlang.** O'smirning xulq-atvorini boshqaruvchi 2 ta irratsional ishonchini (core beliefs) aniqlang va ularni CBT (Kognitiv-bixevioral terapiya) uslubida qayta qurish (restrukturizatsiya) strategiyasini ishlab chiqing.

3-MAVZU. XULQI OG'ISHGAN BOLALARNING SHAXSIY XUSUSIYATLARI, EMOTSIONAL HOLATI, OILAVIY VA IJTIMOIIY MUHITINING TA'SIRI

Reja:

1. Ijtimoiy rollarni muvaffaqiyatli o'zlashtirish va o'z-o'zini anglashning kognitiv komponenti.
2. Intellektual salohiyatning dinamik rivojlanishi.
3. Ijtimoiylashuv jarayonining institutsional mexanizmlari.
4. Shaxsiy qadriyatlar tizimining shakllanishi.

Zamonaviy psixologiya, psixiatriya va deviantologiya fanlarining eng dolzarb va fundamental muammolaridan biri - bu shaxsning ijtimoiy-huquqiy, axloqiy va madaniy me'yorlarga mos kelmaydigan xulq-atvor genezisini tizimli tadqiq etishdir. Globallashuv, postindustrial jamiyat inqirozlari va ijtimoiy-iqtisodiy transformatsiyalar davrida voyaga yetmaganlar hamda o'smirlar o'rtasida xulq og'ishining (deviatsiya va delinkventlik) turli xil murakkab ko'rinishlari keskin ko'payib bormoqda. Xulq og'ishi - bu alohida olingan shaxsning shunchaki injiqligi yoki tarbiyasizligi natijasi emas. U inson biologik poydevoridagi neyrodinamik patologiyalar, ichki kognitiv-emotsional disfunktsiyalar, oilaviy mikromuhit darmonsizliklari hamda institutsional-pedagogik inqirozlarning o'zaro sinergetik to'qnashuvi va bir-birini modifikatsiya qilishi oqibatida yuzaga keladigan murakkab integral tizimdir. Ushbu ilmiy matnda xulq og'ishining ko'p faktorli (multi-faktorial) modeli, og'ishgan shaxsning emotsional va kognitiv strukturasi hamda uning sotsial muhit bilan o'zaro determinatsion aloqalari chuqur, fundamental

darajada tahlil qilinadi. Psixologiyada anomal xulq-atvorni o'rganishda uning kelib chiqish sabablarini faqat bitta yo'nalish (masalan, faqat ijtimoiy muhit yoki faqat irsiyat) orqali tushuntirishga urinish metodologik xatodir. Zamonaviy fan **biopsixosotsial-pedagogik yondashuvga** tayanadi. Unga ko'ra, xulq og'ishi to'rtta yirik tizimli omillar matritsasi tomonidan determinatsiyalanadi (belgilanadi).

Biologik omillar xulq og'ishining anatomik-fiziologik va genetik poydevorini tashkil etadi. Ular shaxs xulq-atvorini to'g'ridan-to'g'ri belgilamasa-da, tashqi salbiy ta'sirlarga nisbatan chidamlilik yoki moyillik (vulnerabilik) bo'sag'asini yaratadi. Xulq og'ishi, ayniqsa tajovuzkorlik (agressiya) va impulsivlik genetik darajada miya biokimyosining o'ziga xosligi bilan bog'liq. Xalqaro neyrogenetik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, asab tizimida serotonin, dopamin va noradrenalin almashinuvini boshqaruvchi **MAO-A (Monoaminooksidaza-A)** genining kam faolligi (low-activity variant) shaxsni tajovuzkor va antisotsial harakatlarga moyil qiladi. Serotonin miqdorining defitsiti impulsivlik va affektiv portrashlarni keltirib chiqarsa, dopamin tizimining gipersezgirligi shaxsni doimiy ravishda yuqori xavf-xatar, yangi stimullar qidirishga (sensation-seeking behavior) undaydi. Pavlovcha tasnif bo'yicha kuchli, muvozanatsiz va o'ta qo'zg'aluvchan asab tizimi (xolerik neyrodinamik matritsa) hamda mutloq zaif asab tizimi (melanxolik matritsa) xulq og'ishi uchun biologik "risk zonasi" hisoblanadi. Bundan tashqari, homiladorlik davridagi toksikozlar, perinatal patologiyalar yoki erta yoshdagi kranio-tserebral jarohatlar oqibatida yuzaga keladigan **Minimal Miya Disfunksiyalari (MMD)** bosh miya po'stlog'ining tormozlanish va o'z-o'zini nazorat qilish (regulyatsiya) funksiyalarini susaytiradi. Bu holat ko'pincha Diqqat etishmasligi va giperaktivlik sindromi (DEGS) ko'rinishida namoyon bo'lib, o'smirlik davrida osongina deviantlikka transformatsiya bo'ladi. Psixologik omillar shaxsning ichki ruhiy dunyosi, kognitiv filtrlari, xarakterologik tuzilishi va himoya mexanizmlarining buzilishi bilan bog'liq.

Xarakter aksentuatsiyalari va psixopatiyalar

A.Lichko va K.Leonhard ta'limotiga ko'ra, xarakter hislatlarining ekstremal rivojlanishi, ya'ni aksentuatsiyalar ma'lum bir "zaif nuqtalarga" (locus minoris resistentiae) tashqi ta'sir tushganda patologik xulqni yuzaga keltiradi:

- **Epileptoid aksentuatsiya:** O'ta qaysarlik, jismoniy agressiyaga moyillik, qasd olish hissi va rigidlik. Ularning xulq og'ishi ko'pincha shafqatsizlik, zo'ravonlik va delinkventlik shaklida namoyon bo'ladi.

- **Gipertim aksentuatsiya:** Doimiy yuqori kayfiyat, o'ta faollik, lekin barqaror qiziqishlarning yo'qligi va intizomsizlik. Ularning og'ishi uydan qochish, sargardonlik (dromomaniya) va mayda huquqbuzarliklar bilan bog'liq.

- **Instabil (beqaror) aksentuatsiya:** Irodaviy sohaning zaifligi, doimiy ravishda oson lazzat ketidan quvish, begona ta'sirlarga beriluvchanlik. Bu tip egalari alkogolizm, narkomaniya va toksikomanlar guruhining asosiy yadrosini tashkil etadi.

Frustratsiya, psixologik himoya va kognitiv distorsiyalar

J.Dollardning "Frustratsiya-Agressiya" modeliga ko'ra, shaxs o'zining hayotiy muhim ehtiyojlarini (sevish, tan olinish, muvaffaqiyat erishish) qondira olmaganda kuchli frustratsiyaga uchraydi. Ushbu ichki distress konstruktiv hal etilmasa, psixologik himoya mexanizmlarining gipertrofiyasi (masalan, ratsionalizatsiya, proeksiya, regresiya) yoki **kognitiv distorsiyalar** (fikrlashdagi xatoliklar: "Hamma menga dushman", "Men kuchli bo'lmasam, meni ezib tashlashadi") orqali destruktiv va tajovuzkor xulqqa aylanadi. Shaxs ijtimoiylashuvi (socialization) sodir bo'ladigan makro va mikrosotsial muhit uning xulq-atvor andozalarini kodlashtiradi. E.Dyurkgeym va R.Mertonning sotsiologik yondashuviga ko'ra, jamiyatda ijtimoiy-iqtisodiy beqarorlik kuchayganda "anomiya" (normalarning yo'qolishi va qadriyatlar devalvatsiyasi) holati yuzaga keladi. Jamiyat e'lon qilgan muvaffaqiyat standartlariga (masalan, boylik, nufuz) qonuniy yo'llar bilan erisha olmagan shaxslar noqonuniy yo'llarni (delinkventlik) yoki real hayotdan qochishni (addiksiyalar, suitsid) tanlaydilar. Albert Banduraning sotsial-kognitiv nazariyasi esa xulq og'ishini tashqi muhitdagi tajovuzkor modellar va xatti-harakatlarni

shunchaki nusxalash (imitatsiya) va ularni odatga aylantirish natijasi deb tushuntiradi.

Deviant referent guruhlar va submadaniyatlar

O'smirlik davrida emotsional-shaxsiy muloqot ehtiyoji oiladan tengdoshlar guruhiga ko'chadi. Agar o'smir o'zining sotsial izlanishlari davrida kriminallashtirgan yoki deviant referent guruhga (ko'cha guruhlari, antisotsial guruhlar) kirib qolsa, guruhdagi guruh konformizmi qonuniyati ishga tushadi. O'smir rad etilishdan qo'rqib, ushbu guruhning barcha marginal qoidalari, kriminall normalari va nutqiy shtamplarini (jargonlarini) tezda o'zlashtiradi (internalizatsiya qiladi). Pedagogik omillar shaxs shakllanishida ta'lim va tarbiya jarayonlarining nomuvofiqligi, disfunktsiyasi bilan xarakterlanadi.

Didaktogeniya va maktab stigmatizatsiyasi. Pedagogik amaliyotda o'qituvchining o'quvchiga nisbatan noto'g'ri, taktikaga zid va qo'pol munosabati natijasida yuzaga keladigan salbiy ruhiy holat **didaktogeniya** deb ataladi. Agar maktabda o'quvchining kognitiv sustligi yoki dars tayyorlamasligi uchun unga ommaviy ravishda "salbiy yorliqlar" yopishtirilsa (stigmatizatsiya: "Soliqchi bo'lasan", "Senda odam chiqmaydi"), o'quvchi ushbu rolga moslashishni boshlaydi. Bu holat Sh.Axonashvili va L.Vigotskiy ta'kidlagan pedagogik qarovsizlik va maktab disadaptatsiyasini chuqurlashtiradi. O'quvchi maktab muhitidan begonalashadi va o'zining tan olinish ehtiyojini ko'chadan qidira boshlaydi. Xulq-atvorida barqaror og'ishlar bo'lgan bolalar va o'smirlarning ichki ruhiy arxitekturasi normal xulqli tengdoshlaridan o'zining o'ziga xos destruktiv emotsional-dinamik ko'rsatkichlari bilan ajralib turadi.

Xulqi og'ishgan bolalarda emotsional intellekt (EQ) ko'rsatkichlari juda past darajada bo'ladi. Ularning eng asosiy o'ziga xosligi - **aleksitimiya** fenomendir. Aleksitimiya - shaxsning o'z ichki hissiyotlari, kechinmalari va emotsiyalarini aniqlash, ularni so'z bilan ifodalash (verbalizatsiya qilish) hamda boshqarish qobiliyatining yo'qligi yoki keskin cheklanganligidir. Bunday bolalar ichki emotsional distress, xavovtir yoki xafalikni his qilganda, buni kognitiv darajada qayta ishlay olmaydilar. Ularda emotsional his-tuyg'ular darhol impulsiv harakat

ko‘rinishida tashqariga otilib chiqadi (*acting out* mexanizmi). Ya’ni, tushkunlik va ichki og‘riq so‘z bilan aytilmaydi, balki darsni qoldirish, oynani sindirish, birovni urish yoki narkotik modda iste’mol qilish orqali namoyon bo‘ladi. Empatiya - o‘zganing ruhiy holatini tushunish va uning azobini his qilish (rahmdillik) qobiliyatidir. Delinkvent va shafqatsiz xulqli o‘smirlarda empatiya jarayonlari deyarli chuqur atrofiya (so‘nish) bosqichida bo‘ladi. Ular o‘zlari zarar yetkazayotgan ob’ektning (jabrlanuvchining) emotsional jarohatini umuman tushunmaydilar va his qilmaydilar.

Buning zamirida kognitiv psixologiyada "**dushmanlik atributsiyasi**" (hostile attribution bias) deb ataluvchi fenomen yotadi. Bu neytral yoki tushunarsiz vaziyatlarda ham atrofdagilarning harakatlarini o‘ziga nisbatan dushmanlik, tajovuz yoki kamsitish deb qabul qilish tendensiyasidir. Masalan, birovning unga tasodifan qarab qo‘yishini xulqi og‘ishgan o‘smir "Meni masxara qilyapti" yoki "Menga urush e‘lon qilyapti" deb talqin qiladi va darhol proaktiv agressiv reaksiya ko‘rsatadi.

Xulqi og‘ishgan shaxslarning muhim xarakterologik xususiyati - bu tashqi (eksternal) nazorat lokusining ustunligidir. Ular o‘z hayotlarida sodir bo‘layotgan barcha muvaffaqiyatsizliklar, jinoyatlar va xatolarda o‘zlarini emas, balki tashqi omillarni - ota-onani, o‘qituvchilarni, jamiyatni yoki taqdirni ayblashadi. Bu holat shaxsiy mas’uliyat hissini butunlay yo‘qqa chiqaradi.

Agarda agressiv drayvlar tashqi dunyoga yo‘naltirilmasdan, ichkariga yo‘naltirilsa, **autoagressiya** va **autodestruksiya** (o‘z-o‘zini vayron qilish) yuzaga keladi. Bu o‘smirlar o‘rtasidagi suitsidal xulq-atvor, o‘z tanasiga pichoq yoki ustaralar bilan jarohat yetkazish (self-harm), shuningdek, hayot uchun o‘ta xavfli bo‘lgan ekstremal harakatlarga (ekstremal ruffing, zatsoping) intilishda yaqqol ko‘rinadi. Bunday xulq zamirida yashirin depressiya, chuqur yolg‘izlik hissi va eksiztensial ma’nosizlik yotadi.

Oila - shaxs motivatsion-qadriyatli tizimi va xulq-atvor andozalari shakllanadigan dastlabki psixologik laboratoriyadir. Xulq og‘ishining kelib chiqishida oilaviy muhitning ta’siri bevosita patogen xarakterga ega bo‘lishi

mumkin. Psixologiyada oilaviy tarbiyaning bir nechta patogen va disfunktsional turlari ajratiladi, ularning har biri shaxsda muayyan xulq og'ishini shakllantiradi:

1. **Gipopeka (Gipo-proteksiya/Nazoratsizlik):** Bola mutloq qarovsiz, e'tiborsiz va emotsional tashlab qo'yilgan holatda bo'ladi. Ota-ona bolaning nafaqat darslari, balki uning kimlar bilan do'stlashayotgani va nimalar bilan qiziqayotganini ham bilmaydi. Bu muhitda o'smirda "Hech kimga kerak emasman" degan fundamental ishonchsizlik shakllanadi va u tezda ko'cha submadaniyatiga singib ketadi.

2. **Giperpeka (Giper-proteksiya/Haddan tashqari g'amxo'rlik):** Bolaning har bir qadami ota-ona tomonidan qat'iy nazorat qilinadi, unga mustaqil qaror qabul qilishga mutloq ruxsat berilmaydi. Natijada bolada infantilizm, irodasizlik yoki aksincha, o'smirlik davriga kelib ota-onaga nisbatan o'ta kuchli negativizm va agressiv qo'zg'olon (uydan qochish, qasddan qonunni buzish) yuzaga keladi.

3. **Hissiy rad etish (Эмоциональное отталкивание):** Ota-ona (ko'pincha ongsiz ravishda) bolani yuk gapi deb biladi, unga nisbatan iliqlik, sevgi va empati ko'rsatmaydi. Bola oilada doimiy ravishda o'zini ortiqcha his qiladi. Bu holat o'smirda o'ta shafqatsiz, sovuqqon va antisotsial xarakterning shakllanishiga to'g'ridan-to'g'ri zamin bo'ladi.

4. **Tarbiyaning xotik (izchil bo'lmagan) uslubi:** Oila a'zolari o'rtasida bolaga qo'yiladigan talablarning mutloq turlichaligi (masalan, ota qattiq jazolaydi, ona esa hamma narsaga ruxsat beradi, yoki ota-onaning kayfiyatiga qarab bitta harakat uchun goh maqtov, goh jazo beriladi). Bu bolaning asab tizimini qattiq charchatadi, unda dunyoning barqaror qonuniyatlari haqidagi tasavvur yo'qoladi va impulsiv deviant xulq yuzaga keladi.

Oila ichidagi jismoniy, jinsiy yoki psixologik zo'ravonlik (domashnee nasilie) o'smir shaxsini chuqur jarohatlaydi (\$PTSD\$ - posttravmatik stress buzilishi). Bola ko'p yillar davomida zo'ravonlik modelini ko'rib o'ssa, unda "**zo'ravonlikning transgeneratsion (avloddan-avlodga) transmissiyasi**" ishga tushadi. Ya'ni, oilada jabrlanuvchi bo'lgan bola ko'chaga yoki maktabga chiqqanda o'zini himoya qilish uchun boshqalarga nisbatan tajovuzkor (buller) rolini o'z zimmasiga oladi.

Xulqi og‘ishgan bolalar bilan amaliy ishlar olib borish faqat jazolash yoki ma‘muriy choralar ko‘rish bilan cheklansa, bu ko‘pincha teskari natija - jinoiy faoliyatning professionalizatsiyasini keltirib chiqaradi. Shuning uchun zamonaviy deviantologiyada preventiv (profilaktika) choralar uch bosqichli model asosida, barcha ijtimoiy institutlar kollaboratsiyasida tashkil etiladi.

1. Birlamchi profilaktika (Universal): Barcha o‘quvchilar va bolalar qamrab olinadi. Maqsad - xulq og‘ishini keltirib chiqaruvchi omillar yuzaga kelishining oldini olish. Bunga maktablarda sog‘lom turmush tarzini targ‘ib qilish, emotsional intellektni rivojlantirish darslari, nizolarni tinch yo‘l bilan hal etish (mediatsiya) treninglarini tashkil etish kiradi.

2. Ikkilamchi profilaktika (Selektiv): Bevosit risk guruhiga kirgan bolalar (asab tizimi zaif, oilasida muammosi bor, maktabda o‘zlashtirishi past bo‘lgan o‘smirlar) bilan ishlanadi. Bu bosqichda maktab psixologi va profilaktika inspektori hamkorlikda bolaning muammolarini individual korreksiyalash dasturlarini ishga tushiradi.

3. Uchlamchi profilaktika (Individuallashtirish va reabilitatsiya): Allaqachon deviant yoki delinkvent harakatlarni sodir etgan, huquq-tartibot organlari ro‘yxatiga tushgan yoki og‘ir kimyoviy addiksiyalardan aziyat chekayotgan bolalar bilan klinik-psixologik va sotsial-reabilitatsiya ishlari olib boriladi.

Psixolog xulqi og‘ishgan o‘smir bilan muloqotda uning qarshiliklarini yengish uchun bir qator ilmiy metodikalarni integratsiya qilishi shart:

• **Kognitiv-bixevioral terapiya (CBT):** O‘smirning avtomatik destruktiv fikrlari ("U menga kulib qaradi, demak meni kamsitmoqchi") aniqlanadi. Sokratik muloqot va kognitiv qayta qurish (restrukturizatsiya) orqali ushbu irratsional ishonchlar funksional, xavfsiz fikrlarga almashtiriladi. Xulq-atvor eksperimentlari orqali o‘smirga agressiyasiz muloqot uslublari o‘rgatiladi.

• **Art-terapiya va psixodrama:** Agressiv g‘azab va ichki qo‘rquvlar loy, qum yoki rasm chizish (sublimatsiya) orqali bezarar chiqarib yuboriladi. Psixodrama seanslarida o‘smir o‘zini jabrlanuvchining roliga qo‘yib ko‘radi (rol almashtirish

texnikasi), bu esa uning soʻngan empatiya funktsiyalarini qayta tiklashga xizmat qiladi.

Xulq ogʻishini bartaraf etish va profilaktika samaradorligini taʼminlashning yagona yoʻli - bu subʼektlararo integratsiyalashgan tizimni modellashtirishdir. Ushbu tizimli matritsaning har bir aʼzosi uzviy hamkorlikda harakat qilganda, oʻsmir atrofida "ijobiy psixologik sotsial halqa" vujudga keladi. Bu halqa oʻsmirning marginal guruhlariga qayta kirib ketishini bloklaydi va uning ichki salohiyatini jamiyat uchun foydali proaktiv maqsadlarga yoʻnaltiradi.

Deviant va delinkvent xulq-atvor - bu shaxs hayotiy trayektoriyasining chuqur biopsixosotsial inqirozidir. Uning kelib chiqish zaminida koʻp faktorli determinantlar zanjiri yotadi. Shaxsning biologik zaifliklari (neyromediatorlar disfunktsiyasi, ONF xususiyatlari) patogen oilaviy tarbiya va maktabdagi disadaptatsiya (didaktogeniya, stigmatizatsiya) bilan birlashganda, emotsional va kognitiv sohada chuqur deformatsiyalar (aleksitimiya, empatiya etishmasligi, dushmanlik atributsiyasi) vujudga keladi. Xulqi ogʻishgan bolalarni sogʻlomlashtirish va rehabilitatsiya qilish tizimi eski paternalistik va faqat jazoga asoslangan metodlardan voz kechishi shart. Zamonaviy dunyo tajribasi (CBT terapiya, Restorative Justice, MST modellari) shuni koʻrsatadiki, profilaktikaning eng samarali yoʻli - bu bolani ayblash emas, balki uning tizimli hayotiy omillarini tahlil qilish, emotsional intellektini rivojlantirish va barcha ijtimoiy institutlarning multidissiplinar hamkorligini taʼminlashdir. Faqatgina oʻsmirga oʻz shaxsiy hayoti uchun masʼuliyatni anglash imkoniyati berilgandagina, u destruktiv xulq-atvordan oʻz-oʻzini aktuallashtirish (self-actualization) va ijodiy transformatsiya yoʻliga oʻta oladi.

4-MAVZU: DIAGNOSTIKA, PROFILAKTIKA, KORREKSIYA VA REABILITATSIYA USULLARI, TURLI MUTAXASSISLAR BILAN HAMKORLIK MASALALARI

Reja:

1. Kongruentlikka intilish ehtiyoji.
2. Kognitiv dissonansni muvozanatlash va yetakchi faoliyatning almashinishi.

3. Ichki refleksiv monitoring jarayoni.

4. Shaxsiy o'z-o'zini aktuallashtirish, kreativ qobiliyatlarni namoyon etish.

Zamonaviy klinik psixologiya, yuridik psixologiya va deviantologiya fanlarining eng ustuvor hamda tizimli yechim talab qiladigan muammolaridan biri - bu delinkvent va deviant xulq-atvorga ega bo'lgan shaxslarni ijtimoiy-psixologik rehabilitatsiya qilish mexanizmlarini optimallashtirishdir. Jamiyatning jadal kognitiv va raqamli transformatsiyasi sharoitida shaxs xulq-atvoridagi anomaliyalar, huquqbuzarlikka moyillik va kriminogen drayvlar transformatsiya bo'lib, yanada yashirin (latent) va murakkab tizimli xarakter kasb etmoqda.

Xulq-atvor patologiyalarini korreksiyalash endilikda faqatgina bir tomonlama ma'muriy jazolash yoki izolyatsiya qilish (qamoq) choralari bilan o'z samaradorligini ko'rsata olmaydi. Zero, kriminogen preventiv amaliyot shuni isbotlamoqdaki, qat'iy jazo choralari ko'pincha shaxsda marginal identifikatsiyani mustahkamlaydi va jinoiy faoliyatning professionalizatsiyasiga (retsdivizm) olib keladi.

Ushbu muammoni fundamental hal etish uchun shaxs xulq-atvorini diagnostika qilish, birlamchi va ikkilamchi preventiv tizimni modellashtirish, kognitiv-emotsional sohani maqsadli korreksiyalash hamda ko'p tarmoqli (multidissiplinar) interaktiv hamkorlik platformasini yaratish zarur. Mazkur ilmiy-psixologik matnda diagnostik, preventiv, korreksion va rehabilitatsion texnologiyalarning fundamental poydevori hamda idoralararo ko'p tarmoqli koordinatsiya algoritmlari tizimli ravishda tahlil qilinadi.

Diagnostika - deviant va delinkvent xulq-atvor profilaktikasining boshlang'ich va eng mas'uliyatli bosqichidir. Tizimli psixodiagnostika shaxsning oliy nerv faoliyati tipidan tortib, uning ongsiz emotsional komplekslari va kognitiv filtrlari (distorsiyalari)gacha bo'lgan barcha sathlarni qamrab olishi lozim.

Shaxs psixopatologiyasi va impulsivligini aniqlashda faqat sub'ektiv so'rovnomalarga tayanib bo'lmaydi. Zamonaviy klinik diagnostika asab tizimining

qo'zg'aluvchanlik va tormozlanish jarayonlari mutanosibligini o'lchovchi **Elektroensefalografiya (EEG)** va instrumental metodlarga tayanadi.

Delinkvent o'smirlarda bosh miya peshona qismi (prefrontal korteks) funksiyalarining zaifligi ko'pincha EEGda asinxron sekin to'lqinlar faolligi ko'rinishida namoyon bo'ladi. Shuningdek, amaliyotda zamonaviy **Aytreking (Eye-tracking / ko'z harakatini kuzatish)** texnologiyasi orqali o'smirning vizual e'tibori va affektiv ob'ektlarga reaksiyasi o'lchanadi. Bu esa uning yashirin agressiv va tajovuzkor drayvlarini ongsiz darajada aniqlash imkonini beradi.

Shaxsning psixologik portretini tuzishda quyidagi fundamental testlar batareyasidan foydalaniladi:

- **PDO (Pathocharacterological Diagnostic Questionnaire - A.Lichko bo'yicha):** O'smirlik davridagi xarakter aksentuatsiyalari va psixopatiyaga moyillik chegaralarini differensial tashxis qiladi. Ayniqsa, epileptoid va gipertim tiplarning delinkventlik riskini aniqlashda ishonchlilik ko'rsatkichi yuqori.

- **MMPI (Minnesota Multiphasic Personality Inventory)/MMPI-A (o'smirlar varianti):** Shaxs patologiyasining ko'p qirrali profilini tuzadi. Psixopatiya (Pd), Paranoialik (Pa) va Shizoidlik (Sc) shkalalarining yuqori ko'rsatkichlari shaxsning ijtimoiylashuv jarayonidagi chuqur inqirozidan dalolat beradi.

- **Bass-Darki (Buss-Durkee Hostility Inventory) so'rovnomasi:** Agressiyaning turli komponentlarini - jismoniy, verbal, yashirin agressiya, dushmanlik, negativizm va hisdorlik (guilt) ko'rsatkichlarini miqdoriy jihatdan baholaydi.

Delinkvent o'smirlar ko'p hollarda to'g'ridan-to'g'ri savollarga yolg'on javob berish (dissimulyatsiya) orqali o'zlarining haqiqiy antisotsial ustanovkalarini yashirishga urinishadi. Bunday vaziyatlarda proektiv testlar yordamga keladi:

- **TAT (Tematik Appertseptiv Test):** O'smirga taqdim etilgan noaniq syujetli rasmlar orqali uning yashirin motivlari, ehtiyojlari, konfliktlari va frustratsiyani yengish (coping) strategiyalari aniqlanadi.

• **"Yomg'ir ostidagi odam" va "Mavjud bo'lmagan hayvon" grafik testlari:** Shaxsning psixologik himoya mexanizmlari samaradorligini, tashqi agressiv muhit stimullariga nisbatan chidamliligini va uning ichki stress darajasini ongsiz (psixoanalitik) darajada ko'rsatib beradi.

Profilaktika - bu shunchaki ogohlantirish darslari emas, balki kriminogen genetik, psixologik va sotsial determinantlarni barvaqt neytrallashtirishga qaratilgan makro va mikro-tizimli chora-tadbirlar majmuasidir.

Birlamchi profilaktikaning maqsadi - umumiy aholi yoki ta'lim muassasasidagi barcha o'quvchilar o'rtasida anomal xulq yuzaga kelishining umumiy shart-sharoitlarini yo'qotishdir.

• *Amaliy vositasi:* Ta'lim muassasalarida **"Ijobiy xulq-atvorni qo'llab-quvvatlash" (PBIS - Positive Behavioral Interventions and Supports)** xalqaro modelini joriy etish. Bu tizimda maktab miqyosida aniq axloqiy va ijtimoiy qoidalar standartlashtiriladi, nizolarni muqobil hal etish mexanizmlari barcha o'quvchilarga o'rgatiladi.

• *Psixologik komponent:* O'quvchilarning emotsional intellektini (\$EQ\$) rivojlantirishga qaratilgan maxsus trening dasturlarini umumiy dars jadvaliga integratsiya qilish.

Ikkilamchi profilaktika - aniq subyektiv yoki obyektiv "risk guruhlarini" bilan ishlashga yo'naltiriladi. Bunga asab tizimida organik patologiyasi bor bolalar, disfunktsional yoki ajrashish arafasidagi oilalar farzandlari, pedagogik qarovsiz qolgan o'smirlar kiradi.

• *Amaliy vositasi:* **"Xulq-atvor monitoringi va erta aralashuv xaritasi" (Early Intervention Matrix).** Har bir risk guruhidagi o'smir uchun individual psixologik-pedagogik kuzatuv daftari yuritiladi.

• *Psixologik komponent:* Bu bosqichda asab tizimidagi qo'zg'aluvchanlikni pasaytirish uchun tibbiy-nevrologik korreksiya bilan birga, guruhli psixologik treninglar (agressiyani boshqarish texnikasi, stressga chidamlilik ko'nikmalari) o'tkaziladi.

Uchlamchi profilaktika - allaqachon delinkvent harakat sodir etgan, huquq-tartibot organlari ro'yxatiga tushgan yoki muayyan jazo chorasini o'tab qaytgan shaxslarni kriminogen muhitga qayta tushishidan (retsividndan) himoya qilishdir.

• *Amaliy vositasi*: “**Resotsializatsiya va shaxsiy rivojlanish dasturi**”.

• *Psixologik komponent*: Bu bosqichda chuqur individual psixoterapiya seanslari, submadaniyat ta'siridan chiqarish (de-identifikatsiya) va shaxsning yangi ijtimoiy rollarini (kasb-hunar egallash, sotsial loyihalarda qatnashish) shakllantirish ishlari olib boriladi.

Delinkvent xulq-atvorni korreksiyalash - bu shaxsning chuqur ildiz otgan patologik stereotiplarini dinamik va tizimli o'zgartirish jarayonidir. Quyida amaliyotda eng yuqori samaradorlik ko'rsatgan klinik-psixologik metodlar berilgan. CBT delinkvent xulq-atvorni korreksiyalashda "oltin standart" hisoblanadi. Uning mohiyati - delinkvent shaxsning jinoiy xatti-harakatlarini boshqaruvchi irratsional kognitiv sxemalar (antisotsial ishonchlar) va avtomatik fikrlarni aniqlash hamda o'zgartirishdir.

Amaliy protokol: Kognitiv restrukturizatsiya (Qayta qurish)

1. A-B-C-D-E Modeli (Albert Ellis bo'yicha):

- **A (Activating Event - Aktivlashtiruvchi voqea)**: Tengdoshi unga ko'chada noo'rin hazil qildi yoki turtib ketdi.

- **B (Beliefs - Ichki irratsional ishonch)**: “Agar men hozir buni pichoq bilan urib qonini oqizmasam, men erkak emasman, hamma meni ezadi, ko'chada obro'yim qolmaydi” (Dushmanlik atributsiyasi va rigid ustanovka).

- **C (Consequences - Emotsional va xulq-atvor oqibati)**: Kuchli affektiv g'azablanish, cho'ntakdan qurol chiqarish va tan jarohati yetkazish (Delinkvent akt).

- **D (Disputing - Psixologik baxs / Disput)**: Psixolog o'smir bilan birgalikda ushbu ishonchning mantiqsizligini va halokatli oqibatlarini tahlil qiladi: “Kuchli bo'lish faqat pichoq urish bilan o'lchanadimi? Haqiqiy kuchli odam o'zini bosa olgan odam emasmi? Bu harakat seni qayerga olib boradi - qamoqgami yoki yutuqqami?”.

- **E (New Effect - Yangi kognitiv va xulq-atvor samarasi):** O‘smirda yangi muqobil fikr shakllanadi: “Uning hazili uning madaniyatsizligi. Men o‘zimni nazorat qila olaman va bu bilan undan ustunligimni ko‘rsataman”.

2. Xulq-atvor eksperimentlari (Behavioral Experiments): O‘smirga hayotiy simulyatsiyalarda agressiyasiz, argumentlar yordamida o‘z huquqini himoya qilish vazifasi beriladi va uning ijobiy tajribasi mustahkamlanadi.

Evropa Ittifoqi tajribasida keng qo‘llaniladigan bu usul delinkvent o‘smirda empatiyani majburiy uyg‘otishga xizmat qiladi.

- **Metodologiya:** Maxsus tayyorlangan psixolog-mediator ishtirokida delinkvent o‘smir va u zarar yetkazgan jabrlanuvchi o‘rtasida xavfsiz uchrashuv (konferensiya) tashkil etiladi.

- **Psixologik mexanizm:** O‘smir o‘z harakati ortidan jabrlanuvchi qanchalik ko‘p ruhiy azob chekkanini, uning ota-onasi qanday yig‘laganini bevosita ko‘radi. Bu holat o‘smirning psixologik himoya tizimidagi **ratsionalizatsiya** (o‘z jinoyatini “u ozi aybdor” deb oqlash) mexanizmini parchalaydi va unda chinakam ijtimoiy mas’uliyat va pushaymonlik (remorse) hissini uyg‘otadi.

- **Art-terapiya (Loy va qum terapiyasi):** O‘smirning ongsiz va so‘z bilan ifodalab bo‘lmaydigan (aleksitimiya) g‘azab va nafrat drayvlarini loyni qattiq ezish, qumda destruktiv shakllar yasash va ularni yo‘q qilish orqali xavfsiz sublimatsiya qilish.

- **Psixodrama (Ya. Moreno bo‘yicha):** Guruhli terapiyada o‘smir o‘ziga mutloq begona bo‘lgan ijobiy rollarni (masalan, shifokor, qutqaruvchi, ota) yoki jabrlanuvchi rolini o‘ynab beradi. Bu uning kognitiv moslashuvchanligini oshiradi.

- **Tizimli oilaviy terapiya (Minuxin modeli):** Oiladagi patogen disfunktsiyalarni (giperopeka, emotsional rad etish) korreksiyalash. Ota-onaga bolani jazolash emas, balki u bilan emotsional aloqa (bağimlilik) o‘rnatish texnikasi o‘rgatiladi.

Reabilitatsiya - delinkvent shaxsni jamiyatning to‘laqonli, funksional a‘zosiga aylantirish jarayonidir.

Delinkvent shaxsning kriminall submadaniyat qadriyatlaridan (masalan, “AUE” yoki ko‘cha qonuniyatlariga sodiqlik) voz kechishi oson kechmaydi. Psixolog bu bosqichda shaxsning **Identifikatsiya krizisini** hal qilishi lozim. Shaxs o‘ziga “Men jinoyatchiman” yoki “Men ko‘cha bolasiman” deb emas, balki “Men kelajagi bor mutaxassisman”, “Men oilamning tayanchiman” degan yangi proaktiv mazmunlar tizimini (V.Frankl bo‘yicha logoterapiya elementlari) shakllantirishi kerak.

Shaxsni sotsializatsiya qilish uchun uning iqtisodiy va ta’limiy avtonomiyasini ta’minlash shart. Reabilitatsiya dasturi doirasida o‘smir majburiy tartibda professional o‘quv markazlariga (TVET tizimiga) yo‘naltiriladi. Unga o‘z mehnati bilan qonuniy daromad topish zavqi (bixevioral mukofotlash) his ettiriladi.

Delinkventlik murakkab biopsixosotsial patologiya bo‘lganligi sababli, uni faqatgina birgina muassasa (masalan, faqat maktab yoki faqat ichki ishlar) hal qila olmaydi. Muvaffaqiyatning kaliti - **Ko‘p tarmoqli (multidissiplinar) hamkorlik modeli** (Multisystemic Collaboration Model) hisoblanadi.

Quyidagi strategik jadvalda delinkvent xulq-atvor profilaktikasi va reabilitatsiyasida ishtirok etuvchi barcha tizim subyektlarining funksional vazifalari va integratsiya nuqtalari ko‘rsatilgan:

№	Hamkorlik subyekti	Profilaktika va reabilitatsiyadagi ekspertlik vazifasi	Amaliy metodlari va asboblari	Hamkorlik kanallari (Integratsiya nuqtasi)
1	Ta’lim tashkiloti psixologi (Ta’lim tizimi)	Shaxs kognitiv-emotsional sohasini tashxis qilish, CBT terapiya, oilaviy konsultatsiya, didaktogeniyani neytrallash.	PDO, MMPI testlari, Sokratik disput, guruhli treninglar, art-terapiya.	Haftalik "Multidissiplinar keys-konsilium" orqali barcha ma’lumotlarni markazlashtirish.
2	Profilaktika inspektori (IIB — Voyaga yetmaganlar ishlari)	Huquqbuzarliklarning huquqiy oqibatlarini qat’iy tushuntirish, kriminogen preventiv	Profilaktik suhbatlar, qonuniy cheklovlar monitoringi,	Psixolog tavsiyasi asosida o‘smirga nisbatan ma’muriy bosimni emas, balki preventiv yordamni rejalashtirish.

		reydlar, jinoiy guruhlarini tarqatish.	monitoring daftari.	
3	Klinik psixiatr / neyrolog (Sog'liqni saqlash)	Endogen biologik omillarni (MMD, miya disfunktsiyalari, psixopatiya) tibbiy va farmakologik jihatdan korreksiyalash.	EEG, neyroprotektiv va metabolik farmakoterapiya, klinik intervyu.	Maktab psixologining yo'llanmasi asosida o'smir asab tizimini dori vositalari bilan barqarorlashtirish.
4	Mahalla faollari va mentorlar (Ustoz-shogird)	O'smirning mikrosotsial muhitini sog'lomlashtirish, uning bo'sh vaqtini mazmunli tashkil etish, ijtimoiy mentorlik.	"Ustoz-shogird" an'anasi, sport to'garaklari, mahalladagi sotsial loyihalar.	IIB va maktab so'rovi bilan o'smirni mahalladagi bepul to'garaklarga va jamoat ishlariga jalb qilish.
5	Ota-onalar / vasiylar (Oila subyekti)	Oiladagi patogen tarbiya uslubini (gipopeka, zo'raonlik) o'zgartirish, bolaga emotsional qo'llab-quvvatlash muhitini yaratish.	Oilaviy muloqot kundaligi, ota-onalik kompetensiyasi treninglari.	Psixolog va mahalla faollari bilan doimiy 24/7 aloqa tarmog'i (Veb-platforma/guruhlar)

Muammoli delinkvent o'smir aniqlanganda, barcha mutaxassislar tarqoq holda emas, balki yagona tizimli algoritim asosida ish boshlaydi:

Kriminogen / Delinkvent signal (IIB yoki Maktab)

1-QADAM: Multidissiplinar keys-konsilium chaqirilishi

(psixolog, inspektor, psixiatr, mahalla raisi, ota-ona bir stolda)

2-QADAM: Integral diagnostik portret yaratish

(Biologik patologiyalar + psixologik aksentuatsiyalar + sotsial triggerlar tahlili)

3-QADAM: Individual reabilitatsiya dasturini (IRD) tuzish

(Kim nima qilishi aniq belgilangan 3 oylik Yo'l xaritasi)

4-QADAM: Parallel Sinxron aralashuv bosqichi

(Psixiatr davolaydi -> Psixolog CBT o'tadi -> Inspektor nazorat qiladi ->

Mahalla to'garakka beradi)

5-QADAM: Haftalik monitoring va dinamik baholash

(Natija ijobiy bo'lsa - ro'yxatdan chiqarish, salbiy bo'lsa - IRDni qayta ko'rib chiqish)

Amaliy simulyatsion keys tahlili:

• **O'smir:** M.A., 15 yosh. Maktabda muntazam ravishda bulling (zo'ravonlik) bilan shug'ullanadi, do'konlardan mayda o'g'riliklar qilgan, tengdoshiga pichoq bilan tahdid qilgani uchun IIB ro'yxatiga olingan. Otasi surunkali alkogolizmga chalingan, onasiga jismoniy zo'ravonlik ko'rsatadi.

• Multidissiplinar konsilium aralashuvi:

1. *Klinik neyrolog:* M.A.ni EEG tekshiruvidan o'tkazib, unda bosh miya jarohati asoratlari va prefrontal po'stloq tormozlanishi zaifligini aniqladi. Unga tinchlantiruvchi va neyroprotektiv dori kursi tayinladi.

2. *Maktab Psixologi:* M.A.ning epileptoid aksentuatsiyasini hisobga olib, uning "Hamma menga dushman" degan kognitiv distorsiyasini CBT seanslari orqali parchaladi. Ichki g'azabini art-terapiyada loy bilan ishlashga yo'naltirdi.

3. *Profilaktika inspektori:* Otaga nisbatan qonuniy himoya orderi rasmiylashtirib, uni oilaviy zo'ravonlik uchun ma'muriy javobgarlikka tortdi va M.A.ni kriminogen ko'cha guruhidan uzib oldi.

4. *Mahalla faollari:* M.A.ni mahalladagi boks to'garagiga bepul joylashtirib, unga professional bokschi murabbiyni ustoz (mentor) qilib biriktirdi. M.A. o'zining agressiv energiyasini ko'chada emas, ringda qonuniy va ijobiy chiqarishni boshladi.

• **Natija:** 6 oydan so'ng M.A.ning xulq-atvorida delinkvent drayvlar butunlay yo'qoldi, emotsional barqarorlik va adekvat "Men"-konsepsiya shakllandi.

Deviant va delinkvent xulq-atvor shaxs rivojlanishining ko'p faktorli va dinamik tizimli inqirozidir. Uni an'anaviy, eskirgan jazolash va qo'rqitish metodlari bilan bartaraf etib bo'lmasligi bugungi kunda ilmiy-klinik amaliyotda to'la isbotlangan. Shaxs xulqini sog'lomlashtirish muvaffaqiyati faqatgina chuqur, ko'p sathli diagnostika (EEGdan proektiv testlargacha), ilmiy asoslangan ilg'or korreksion metodlar (CBT, Tiklovchi odil sudlov, Art-terapiya) hamda barcha ijtimoiy-huquqiy institutlarning yagona sinxron zanjirga birlashishiga bog'liq. Tizimli modellashtirilgan **Ko'p tarmoqli (multidissiplinar) hamkorlik**

platformasi profilaktika samaradorligini 85% gacha oshirish imkonini beradi. Zero, maktab psixologining kognitiv korreksiyasi shifokorning neyrodinamik barqarorlashtirishi, profilaktika inspektorining huquqiy to‘sig‘i va mahallaning ijtimoiy mentorligi bilan birlashgandagina, delinkvent shaxs o‘zining destruktiv trayektoriyasidan voz kechadi va jamiyatning proaktiv, ijodiy hamda konstruktiv a‘zosiga aylanadi.

5-AMALIY MASHG‘ULOT: DELINKVENT XULQ-ATVOR PROFILAKTIKASI VA REABILITATSIYASIDA KO‘P TARMOQLI (MULTIDISSIPLINAR) HAMKORLIKNI MODELLASHTIRISH.

Mashg‘ulot shakli: Interaktiv simulyatsiya o‘yini, strategik seans.

Maqsad: Voyaga etmaganlar o‘rtasida jinoyatchilikning oldini olish, ularni ijtimoiy rehabilitatsiya qilish jarayonida maktab psixologi, ichki ishlar organlari (profilaktika inspektori), mahalla va ota-onalar o‘rtasidagi hamkorlik mexanizmlarini amaliy imitatsiya qilish.

Ajratilgan vaqt: 2 soat.

Mashg‘ulotning tarkibiy qismlari va rejasi:

1. Muammoli kirish (15 daqiqa): Profilaktika (birlamchi, ikkilamchi, uchlamchi) va rehabilitatsiya tushunchalarining mohiyati. Nima uchun faqatgina maktab psixologining harakati bilan delinkvent xulqni to‘xtatib bo‘lmaydi?

2. “Ko‘p tarmoqli konsilium” simulyatsiya o‘yini (60 daqiqa): Ishtirokchilar rollarga bo‘linadi: “Ta’lim tashkiloti psixologi”, “Profilaktika inspektori”, “Mahalla faoli”, “Koreksion pedagog” va “Ota-ona”.

- *O‘yin ssenariysi:* Huquqbuzarlik sodir etgan va ichki ishlar ro‘yxatiga (“учет”) tushgan o‘smirning rehabilitatsiya rejasini tuzish. Har bir sub’ekt o‘z vakolati doirasida profilaktika va korreksiya choralarini taklif etadi.

- *Maqsad:* Idoralararo to‘sqinliklarni yo‘qotish va o‘smirni jazolash emas, balki uning emotsional holatini barqarorlashtirish orqali jamiyatga qaytarish (resotsializatsiya) yo‘llarini topish.

3. **Korreksion-reabilitatsion metodika namoyishi (25 daqiqa):** *Amaliy trening:* Psixologning delinkvent o‘smir bilan ilk uchrashuvdagi qarshiliklarini yengish texnikasi. Art-terapiya va psixodrama elementlari yordamida tajovuzkorlik hamda autoagressiyani neytrallash amaliyoti.

4. **Debriefing va yakuniy “Yo‘l xaritasi” (20 daqiqa):** O‘smirlar o‘rtasida delinkventlikning oldini olishda maktab, oila va huquq-tartibot organlarining hamkorlikdagi universal funksional algoritmini qog‘ozga tushirish.

VI. TEST SAVOLLARI

№	Savol	A (to‘g‘ri)	B	C	D
1	Deviant va delinkvent xulq-atvor o‘rtasidagi fundamental huquqiy-psixologik farq nimada?	Delinkvent xulq jinoiy va ma‘muriy javobgarlikka sabab bo‘ladi, deviant xulq esa ijtimoiy-axloqiy normadan og‘ishdir	Deviant xulq faqat yoshlikda uchraydi, delinkventlik esa kattalarda namoyon bo‘ladi	Delinkventlik faqat addiktiv xulqni, deviantlik esa faqat agressiyani qamrab oladi	Ular o‘rtasida hech qanday huquqiy yoki psixologik farq mavjud emas
2	Neyrogenetik tadqiqotlarga ko‘ra, qaysi gen faolligining pastligi shaxsni agressiv va delinkvent harakatlarga moyil qiladi?	MAO-A (Monoaminoo ksidaza-A) geni	COMT geni	DRD4 geni	5-HTTLPR geni
3	Neyromediatorlar disbalansida qaysi moddaning yetishmovchiligi (defitsiti) impulsivlik va affektiv portrashlarni keltirib chiqaradi?	Serotonin	Dopamin	Noradrenalin	Atsetilxolin
4	Doimiy ravishda yuqori xavf-xatarga va yangi kuchli stimullarga intilish (sensation-seeking) qaysi neyromediator tizimining gipersezgirligi bilan bog‘liq?	Dopaminergiya tizimi	Serotoniner giya tizimi	Glutamatergiya tizimi	GAMK-ergiya tizimi

5	Bosh miya po'stlog'ining qaysi qismi funksiyasining zaifligi (masalan, MMD tufayli) o'z-o'zini tormozlash va irodaviy nazorat buzilishiga olib keladi?	Prefrontal korteks (peshona qismi)	Oksipital korteks (ensa qismi)	Temporal korteks (gajak qismi)	Limbik tizim girusi
6	A. Lichko bo'yicha, qaysi xarakter aksentuatsiyasi o'ta qaysarlik, jismoniy agressiya, qasd olish hissi va rigidlik bilan ajralib turadi?	Epileptoid aksentuatsiya	Gipertim aksentuatsiya	Instabil aksentuatsiya	Gisteroid aksentuatsiya
7	Alkogolizm, narkomaniya va oson lazzat ketidan quvishga moyillik asosan qaysi xarakter aksentuatsiyasi egalariga xos?	Instabil (beqaror) aksentuatsiya	Shizoid aksentuatsiya	Asteno-nevrotik aksentuatsiya	Psixastenik aksentuatsiya
8	J. Dollardning "Frustratsiya-Agressiya" modeliga ko'ra, agressiya qachon yuzaga keladi?	Shaxsning fundamental ehtiyojlari va maqsadlari yo'lida to'sqinlik (frustratsiya) paydo bo'lganda	Genetik mutatsiyalar faollashganda	Jamoat bosimi va sotsial konformizm kuchayganda	Shaxsiy nazorat lokusi eksternal bo'lganda
9	Albert Banduraning sotsial-kognitiv nazariyasiga ko'ra, bolalar tajovuzkor xulq-atvorni qanday o'zlashtiradilar?	Tashqi muhitdagi agressiv modellarni kuzatish va nusxalash (imitatsiya) orqali	Asab tizimidagi qo'zg'alish jarayonining tug'ma ustunligi oqibatida	Oiladagi gipopeka va moddiy yetishmovchiliklar natijasida	Kognitiv moslashuvchanlikning pasayishi tufayli
10	Robert Mertonning "Anomiya nazariyasi" bo'yicha, shaxs nega delinkvent (jinoiy) yo'lni tanlaydi?	Jamiyat e'lon qilgan maqsadlarga qonuniy yo'llar bilan erishish imkoniyati cheklanganligi sababli	Ota-onaning hissiy rad etishi (emotsional zo'ravonlik) oqibatida	Oliy nerv faoliyati tipi zaif va beqaror bo'lganligi uchun	Maktabda didaktogeniyaga va stigmatizatsiyaga uchragani uchun
11	O'smirning rad etilishdan qo'rqib, antisotsial guruhning kriminall normalari va qoidalariga so'zsiz	Guruh konformizmi	Dushmanlik atributsiyasi	Aleksitimiya	Kognitiv dissonans

	bo'ysunishi psixologiyada nima deyiladi?				
12	Pedagogik amaliyotda o'qituvchining qo'pol munosabati tufayli o'quvchi psixikasida yuzaga keladigan salbiy o'zgarishlar qanday nomlanadi?	Didaktogeniya	Stigmatizatsiya	Aleksitimiya	Anomiya
13	Maktab va mahalla tomonidan muammoli o'smirlarga nisbatan "bexulq", "jinoyatchi" kabi salbiy ijtimoiy yorliqlar yopishtirilishi jarayoni nima deyiladi?	Stigmatizatsiya	Identifikatsiya	Resotsializatsiya	Sublimatsiya
14	Shaxsning o'z kechinmalarini anglay olmasligi, so'z bilan ifodalay olmasligi va natijada emotsiyani darhol harakatga ko'chirishi (<i>acting out</i>) nima?	Aleksitimiya	Frustratsiya	Rigidlik	Konformizm
15	Neyral yoki tushunarsiz vaziyatlarda ham atrofda gilarining harakatlarini o'ziga nisbatan dushmanlik deb baholash tendensiyasi qanday nomlanadi?	Dushmanlik atributsiyasi (Hostile attribution bias)	Kognitiv restrukturizatsiya	Eksternallik	Proeksion mudofaa
16	Delinkvent o'smirlarda boshqalarning azobini his qilish (rahmdillik) qobiliyatining yo'qolishi qanday patologik holat hisoblanadi?	Empatiya atrofiyasi	Aleksitimiya inqirozi	Kognitiv dissonans	Autodestruksiya
17	O'z hayotidagi xatolar va jinoyatlar uchun mas'uliyatni faqat tashqi muhitga (otona, jamiyat, taqdir) to'nkash xususiyati qanday nomlanadi?	Eksternal nazorat lokusi	Internal nazorat lokusi	Ratsionalizatsiya	Adekvat bo'lmagan Men-konsepsiya
18	Agressiv energiyaning tashqi dunyoga emas, balki shaxsning o'z tanasi va ruhiyatiga	Autoagressiya (Autodestruksiya)	Proaktiv agressiya	Reaktiv agressiya	Dushmanlik atributsiyasi

	(suitsid, self-harm) yo'naltirilishi nima deyiladi?				
19	Bolaning mutloq nazoratsiz, qarovsiz va emotsional tashlab qo'yilgan holatdagi oilaviy tarbiya uslubi qanday nomlanadi?	Gipopeka (Gipo-proteksiya)	Giperopeka (Giper-proteksiya)	Hissiy rad etish	Xotik tarbiya
20	Oilada bolaning har bir qadamini qattiq nazorat qilish va unga mustaqillik bermaslik o'smirda qanday salbiy reaksiyani uyg'otadi?	Ota-onaga nisbatan o'ta kuchli negativizm va agressiv qo'zg'olon	Infantilizm va aleksitimiya susayishi	Adekvat internal nazorat lokusi shakllanishi	Empatiya hissining keskin ortishi
21	Oiladagi jismoniy va psixologik zo'ravonlik modellarining ongsiz ravishda o'zlashtirilib, avloddan-avlodga o'tishi qanday ataladi?	Zo'ravonlikning transgeneratsion transmissiyasi	Madaniy anomiya holati	Stigmatizatsiya zanjiri	Didaktogenik transformatsiya
22	Xulqi og'ishgan bolalar bilan ishlashda sub'ektiv yolg'onchilikni (dissimulyatsiyani) yengish uchun qaysi diagnostika turidan foydalaniladi?	Proektiv metodikalar (TAT, grafik testlar)	Standartlashtirilgan ochiq so'rovnomalalar	Sotsiometrik so'rovnomalalar	Matematik-statistik modellashtirish
23	Kognitiv-Bixevioral Terapiyada (\$CBT\$) o'smirning antisotsial avtomatik fikrlarini o'zgartirish jarayoni nima deyiladi?	Kognitiv restrukturizatsiya (qayta qurish)	Bixevioral modifikatsiya	Psixologik fasilitatsiya	Resotsializatsiya
24	Delinkvent o'smirni jabrlanuvchi bilan yuzma-yuz muloqotga keltirib, unda pushaymonlik va empatiya uyg'otuvchi tizim qanday nomlanadi?	Restorative Justice (Tiklovchi odil sudlov)	Multisystemic Therapy (MST)	PBIS modeli	Eksiztensial logoterapiya
25	Agressiv va destruktiv energiyani jamiyat uchun foydali proaktiv faoliyatga (sport, san'at) bezarar yo'naltirish mexanizmi nima?	Sublimatsiya	Ratsionalizatsiya	Proeksiya	Regressiya

26	Umumiy maktab aholisi o'rtasida xulq og'ishining oldini olish, ijobiy muhit yaratishga qaratilgan profilaktika turi qaysi?	Birlamchi profilaktika (Universal)	Ikkilamchi profilaktika (Selektiv)	Uchlamchi profilaktika (Individuallashtirilgan)	Klinik reabilitatsiya
27	Allaqachon jinoyat sodir etgan va IIB ro'yxatiga tushgan o'smirlarning qayta jinoyat (retsidiv) qilmasligiga qaratilgan profilaktika turi qaysi?	Uchlamchi profilaktika	Birlamchi profilaktika	Ikkilamchi profilaktika	Didaktogenik profilaktika

VII. FOYDALANILGAN ADABIYOT VA MANBALAR RO'YXATI

Me'yoriy-huquqiy hujjatlar

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. -T.: "O'zbekiston", 2023-y.
2. O'zbekiston Respublikasining 2020-yil 23-sentabrda "Ta'lim to'g'risida"gi O'RQ-637-son Qonuni.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2011 yil 7 fevralda "Davlat xaridlari tizimini maqbullashtirish va ularga kichik biznes subyektlarini jalb etishni kengaytirish to'g'risida"gi PQ-1475-sonli qarori.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2012 yil 28 mayda "Malakali pedagog kadrlar tayyorlash hamda o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi muassasalarini shunday kadrlar bilan ta'minlash tizimini yanada takomillashtirishga oid chora-tadbirlar to'g'risida"gi 1761-son Qarori.
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 6-noyabrda "O'zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta'lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish chora- tadbirlari to'g'risida"gi PF-6108-son Farmoni.
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 6-noyabrda "Ta'lim-tarbiya tizimini yanada takomillashtirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-4884-son Qarori.
7. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 29-yanvarda "2022 - 2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida" PF-60-son Farmoni.
8. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabrda "O'zbekiston – 2030" strategiyasi to'g'risida" PF-158-son Farmoni.
9. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 3-iyulda "Ma'muriy islohatlar doirasida oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar sohasida davlat boshqaruvini samarali tashkil qilish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-200-son Qaror.
10. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 16-oktabrda "Kasbiy ta'limda malakali kadrlar tayyorlash tizimini yanada takomillashtirish va xalqaro

ta'lim dasturlarini joriy qilish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-158-son Farmoni.

11. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 23-oktabrda "Kasbiy ta'lim tizimida boshqaruv samaradorligini oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-190-son Farmoni.

12. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 23-oktabrda "Kasbiy ta'lim tizimida islohotlarni amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-316-son Qarori.

13. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025 yil 26 dekabrda Oliy Majlisga Murojaatnomasi.

14. Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 26-fevralda "Professional ta'lim muassasalarining boshqaruv hamda pedagog kadrlarini qayta tayyorlash va malakasini oshirish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 106-son Qarori.

15. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2023-yil 7-dekabrda "Professional ta'limda kredit-modul tizimini joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 648-son Qarori.

Asosiy adabiyotlar:

16. E.G'.G'oziyev Shaxs psixologiyasi O'ZMU: - Toshkent 2001 y. 134 b.

17. Тесты деловые игры, тренинги (в управлении персоналом); В.П.Пугачев. Москва; Издательство «Аспект Пресс» 2002.

18. E.G'.G'oziyev «Psixologiya» Toshkent, 1994 y.

19. Н.В.Гришина Психология конфликта. Спб. 2003

20. Р.И.Мокшанов. Психология переговоров. М., 2002

21. E.N.Sattorov, X.Alimov Boshqaruv muloqoti. Toshkent, Akademiya, 2003

22. Sh.T.Halilova Inson – buyuk mo'jiza. O'MKXTTKMO va UQTI T: 2014.

23. Т.П.Галкина Социология управления: От группы к команде. М., 2003.

24. Z.Ibodullayev "Tibbiyot psixologiyasi" 2021.

25. Р.Л. Кричевский Если Вы руководитель. М., 1998.

26. В.Н.Машков Психология управления Спб., 2000.

Internet saytlari:

27. www.library.com

28. www.expert.psychology.ru

29. www.referat.ru

30. www.ziyonet.uz

31. www.psycho.all.ru

32. www.psy.piter.com

33. www.psychology.net.ru

VIII. TAQDIMOT MATERIALLARI

Deviant va Delinkvent Xulq-atvorning Psixologik Mohiyati, Kelib Chiqish Omillari va Profilaktika Choralarini

Deviant va delinkvent xulq-atvorni psixologik mohiyati va kelib chiqish omillari haqida ma'lumot berish va profilaktika choralarini ko'rsatish.

Mavzu Doirasi va Ilmii Ahamiyati

Humorning Mohiyati

- Humorning mohiyati (shaxsning) xarakteridagi o'zgarishlar natijasida kelib chiqadigan, xarakteridagi o'zgarishlar natijasida kelib chiqadigan, xarakteridagi o'zgarishlar natijasida kelib chiqadigan.

Ushbu Maqsadga Qaratilgan Ta'rif Qilinadi

- Deviant va delinkvent xulq-atvorni psixologik mohiyati haqida ma'lumot berish va profilaktika choralarini ko'rsatish.

Deviant Xulq-atvor Ta'rif va Shakllari

Deviant xulq-atvor - bu mavjud jamiyatda umumiy qabul qilinmagan va qonun bilan taqiqlanmagan xulq-atvorni anglatiradi.

Asosiy Xulq-atvor

- Deviant xulq-atvor
- Delinkvent xulq-atvor

Asosiy Xulq-atvor

- Deviant xulq-atvor
- Delinkvent xulq-atvor

1

2

3

Delinkvent Xulq-atvor Ta'rif va Xususiyatlari

Delinkvent xulq-atvor - bu qonun bilan taqiqlanmagan va qonun bilan taqiqlanmagan xulq-atvorni anglatiradi.

Delinkvent xulq-atvor turlari

- Deviant xulq-atvor
- Delinkvent xulq-atvor

Deviant va Delinkvent: Farqlar va O'xshashliklar

OG'ISH XULQ-ATVOR

- Ma'naviy va jisimiy me'yorlarni buzish
- Keng tushuncha
- Giyohvandlik, o'z-o'ziga zarar yetkazish, jinsiy ravonlikni buzish va boshqalar

HUQUQBUZAR XULQ-ATVOR

- Huquqiy me'yorlarni buzish
- Tor tushuncha
- Jinoyit harakatlari, ma'muriy jazoqabullovlar, vagona yetmaganlar jinoyatini o'z ichiga oladi

Biologik Omillar: Endogen Asoslar

Genetik Determinatsiya

Deviant va delinkvent xulq-atvorni psixologik mohiyati haqida ma'lumot berish va profilaktika choralarini ko'rsatish.

Neurobiologik Asoslar

Deviant va delinkvent xulq-atvorni psixologik mohiyati haqida ma'lumot berish va profilaktika choralarini ko'rsatish.

Psixologik Omillar: Intrapersonal Determinantlar

Identifikatsiya muvaffaqiyati

Deviant va delinkvent xulq-atvorni psixologik mohiyati haqida ma'lumot berish va profilaktika choralarini ko'rsatish.

Asimmetriya va Persepsiyalar

Deviant va delinkvent xulq-atvorni psixologik mohiyati haqida ma'lumot berish va profilaktika choralarini ko'rsatish.

Ijtimoiy Omillar: Ekzogen Ta'sirlar

Oilaviy Muhit Dinamikasi

Deviant va delinkvent xulq-atvorni psixologik mohiyati haqida ma'lumot berish va profilaktika choralarini ko'rsatish.

Deviant Referent Guruhlar

Deviant va delinkvent xulq-atvorni psixologik mohiyati haqida ma'lumot berish va profilaktika choralarini ko'rsatish.

Pedagogik Omillar: Institutional Inqirozlar

Didaktika va Pedagogik Ta'rif

Deviant va delinkvent xulq-atvorni psixologik mohiyati haqida ma'lumot berish va profilaktika choralarini ko'rsatish.

Pedagogik Qaramoqlik

Deviant va delinkvent xulq-atvorni psixologik mohiyati haqida ma'lumot berish va profilaktika choralarini ko'rsatish.

7

8

9

To'rt Yirik Etiologik Omillar Majmuasi

Biologik Omillar

Deviant va delinkvent xulq-atvorni psixologik mohiyati haqida ma'lumot berish va profilaktika choralarini ko'rsatish.

Psixologik Omillar

Deviant va delinkvent xulq-atvorni psixologik mohiyati haqida ma'lumot berish va profilaktika choralarini ko'rsatish.

Ijtimoiy Omillar

Deviant va delinkvent xulq-atvorni psixologik mohiyati haqida ma'lumot berish va profilaktika choralarini ko'rsatish.

Pedagogik Omillar

Deviant va delinkvent xulq-atvorni psixologik mohiyati haqida ma'lumot berish va profilaktika choralarini ko'rsatish.

Xulqi Og'ishgan Bolalarning Emotsional va Shaxsiy Xususiyatlari

Emotsional va Shaxsiy Xususiyatlar

Deviant va delinkvent xulq-atvorni psixologik mohiyati haqida ma'lumot berish va profilaktika choralarini ko'rsatish.

Diagnostika Metodlari Psixologik Asboblari

Standartlashtirilgan Sotomoniya

Deviant va delinkvent xulq-atvorni psixologik mohiyati haqida ma'lumot berish va profilaktika choralarini ko'rsatish.

Psixologik Diagnostika

Deviant va delinkvent xulq-atvorni psixologik mohiyati haqida ma'lumot berish va profilaktika choralarini ko'rsatish.

Xulq Og'ishining Ko'p Faktorli Modeli

13

Profilaktikaning Uch Bosqichli Modeli

Katta og'ishgan bolalar bilan ishlayotgan uch bosqichli profilaktika modeli yil davomida birinchi bosqichda bolalar bilan ishlaydi. Bu bosqichda bolalar bilan bir qatorda ularning ota-onalarini ham o'z ichiga oladi. Ikkinchi bosqichda bolalar bilan ishlaydi. Uchinchi bosqichda bolalar bilan ishlaydi.

<h4>Birlamchi Profilaktika (Universal)</h4> <p>Shaxsning og'ishgan holatini aniqlash va profilaktika chora-tadbirlari bilan ishlash. Bu bosqichda bolalar bilan ishlaydi.</p>	<h4>Ikkinchi Profilaktika (Selektiv)</h4> <p>Bolalar uchun og'ishgan holatini aniqlash va profilaktika chora-tadbirlari bilan ishlash. Bu bosqichda bolalar bilan ishlaydi.</p>	<h4>Uchlamchi Profilaktika (Individualizatsiya)</h4> <p>Bolalar uchun og'ishgan holatini aniqlash va profilaktika chora-tadbirlari bilan ishlash. Bu bosqichda bolalar bilan ishlaydi.</p>
---	---	--

14

Psixologik Intervensiya Metodikalari

Psixologik intervensiya bolalar bilan ishlayotgan uch bosqichli profilaktika modelining muhim qismini tashkil etadi. U uch bosqichli profilaktika modelining muhim qismini tashkil etadi.

<h4>Kognitiv-Biavoral Terapiya (CBT)</h4> <p>Shaxsning og'ishgan holatini aniqlash va profilaktika chora-tadbirlari bilan ishlash. Bu bosqichda bolalar bilan ishlaydi.</p>	<h4>Art-Terapiya va Paludratsiya</h4> <p>Shaxsning og'ishgan holatini aniqlash va profilaktika chora-tadbirlari bilan ishlash. Bu bosqichda bolalar bilan ishlaydi.</p>
---	---

15

Multidissiplinar Hamkorlik Tizimi

Bu tizimning maqsadi og'ishgan bolalar bilan ishlayotgan uch bosqichli profilaktika modelining muhim qismini tashkil etadi. U uch bosqichli profilaktika modelining muhim qismini tashkil etadi.

Zamonaviy Dunyo Tajribasi: Samarali Modellar

<h4>CBT Terapiya</h4> <p>Shaxsning og'ishgan holatini aniqlash va profilaktika chora-tadbirlari bilan ishlash. Bu bosqichda bolalar bilan ishlaydi.</p>	<h4>Restorativ Justice</h4> <p>Shaxsning og'ishgan holatini aniqlash va profilaktika chora-tadbirlari bilan ishlash. Bu bosqichda bolalar bilan ishlaydi.</p>
<h4>MST Modeli</h4> <p>Shaxsning og'ishgan holatini aniqlash va profilaktika chora-tadbirlari bilan ishlash. Bu bosqichda bolalar bilan ishlaydi.</p>	

Xulq Og'ishining Rivojlanish Zanjiri

IX. GLOSSARY

1. **Aleksitimiya** – Shaxsning o'z ichki kechinmalari, emotsional holatlari va his-tuyg'ularini anglash, farqlash hamda ularni so'z bilan ifodalash (verbalizatsiya qilish) qobiliyatining qisman yoki to'liq cheklanganligi; og'ishgan xulqli o'smirlarda ichki distressning darhol impulsiv harakatga (*acting out*) ko'chishiga sabab bo'luvchi patologik omil.

2. **Dushmanlik Atributsiyasi (Hostile Attribution Bias)** – Shaxs tomonidan tashqi dunyodagi har qanday neytral, tushunarsiz yoki kutilmagan ijtimoiy stimullarni, xatti-harakatlarni qasddan o'ziga nisbatan dushmanlik, tajovuz yoki kamsitish sifatida baholash va noto'g'ri interpretatsiya qilishga bo'lgan kognitiv moyillik.

3. **Anomiya** – Jamiyatda ijtimoiy-iqtisodiy yoki siyosiy inqirozlar davrida mavjud axloqiy, huquqiy va madaniy normalarning qadsizlanishi, parchalanishi va tizimli barqarorligini yo'qotishi natijasida yuzaga keladigan ijtimoiy holat; bunda shaxs maqsadlar va ularga erishishning qonuniy vositalari o'rtasidagi uzilish oqibatida deviantlik yo'lini tanlaydi.

4. **Didaktogeniya** – Ta'lim-tarbiya jarayonida pedagog yoki rahbarlarning o'quvchiga nisbatan taktikaga zid, qo'pol, adolatsiz yoki ruhiy kamsituvchi munosabati natijasida o'quvchining psixikasida yuzaga keladigan va chuqur maktab disadaptatsiyasiga sabab bo'luvchi salbiy psixogen holat.

5. **Transgeneratsion Transmissiya** – Oilaviy mikromuhitdagi destruktiv xulq-atvor andozalari, jismoniy yoki psixologik zo'ravonlik, travmalar va patogen stereotiplarning ongsiz ravishda o'zlashtirilib, avloddan-avlodga (ota-onadan bolaga) uzatilishi va takrorlanishi mexanizmi.

6. **Xarakter Aksentuatsiyasi** – Shaxs xarakteri ayrim xislatlarining normadan ekstremal darajada kuchayib, psixologik zaiflik nuqtalarini (*locus minoris resistentiae*) yuzaga keltirishi; ma'lum bir salbiy ekzogen sharoitlarda asab tizimining tezda patologik xulqqa (deviatsiya/delinkventlik) transformatsiya bo'lish foni.

7. **Kognitiv Distorsiya** – Shaxsning sub'ektiv tajribalari va irratsional ishonchlari asosida yuzaga keladigan, voqelikni va ijtimoiy munosabatlarni mantiqsiz, xato va bir tomonlama qayta ishlashiga olib keluvchi tizimli fikrlash nuqsonlari.

8. **Eksternallik (Tashqi nazorat lokusi)** – Shaxsning o'z hayotida sodir bo'layotgan barcha voqealar, xatolar, muvaffaqiyatsizliklar yoki huquqbuzarliklar uchun mas'uliyatni o'z bo'yniga olmay, ularni faqat tashqi kuchlar (sharoit, odamlar, taqdir, jamiyat) bilan bog'lashga bo'lgan barqaror atributiv xususiyati.

9. **Autodestruksiya** – Shaxsning o'z jismoniy tanasi, ruhiy olami yoki ijtimoiy hayotini qasddan va tizimli ravishda barbod qilishga, emotsional og'riqni pasaytirish maqsadida o'z-o'ziga jarohat yetkazishga (suitsid, *self-harm*, og'ir addiksiyalar) yo'naltirilgan ichki destruktiv faoliyati.

10. **Guruh Konformizmi** – O'smirning o'zi a'zo bo'lgan referent guruh (ko'cha/antisotsial jamoa) tomonidan rad etilmaslik, tan olinish va xavfsizlikka erishish maqsadida guruhning barcha kriminogen normalari, qoidalari va deviant talablariga o'zining shaxsiy fikriga zid ravishda so'zsiz bo'ysinishi.

11. **Gipopeka (Gipo-proteksiya)** – Oilaviy disfunksiyaning og'ir shakli bo'lib, ota-ona tomonidan bolaning nafaqat moddiy-maishiy, balki ma'naviy, ta'limiy va emotsional ehtiyojlarining mutloq e'tiborsiz, nazoratsiz va tashlab qo'yilgan holatda qoldirilishi; pedagogik qarovsizlikning asosiy manbai.

12. **Stigmatizatsiya** – Ijtimoiy muhit yoki institutlar (maktab, mahalla) tomonidan individual xulqidagi kamchiliklari uchun shaxsga nisbatan salbiy va kamsituvchi ijtimoiy "yorliqlar" (masalan, "jinoatchi", "bexulq", "tarbiyasiz") yopishtirilishi va uning jamiyatdan sun'iy begonalashtirilishi.

13. **Affektiv Reaktivlik** – Shaxsning tashqi stimullarga, nizoli vaziyatlarga va kutilmagan stressorlarga nisbatan kognitiv filtrlar ishtirokisiz, o'ta yuqori sur'atda, kuchli tajovuzkorlik va portrash ko'rinishidagi emotsional javob qaytarish xususiyati.

14. **Kognitiv Restrukturizatsiya** – Kognitiv-bixevioral terapiyada (\$CBT\$) qo'llaniladigan fundamental texnika bo'lib, delinkvent shaxsning jinoiy xulq-atvorini va dushmanlik kayfiyatini boshqarib turuvchi irratsional core-beliefs (bosh ishonchlar) va avtomatik fikrlarini aniqlash, mantiqiy disput qilish va ularni konstruktiv, muqobil variantlarga almashtirish jarayoni.

15. **Proektiv Diagnostika** – Shaxsning ongsiz drayvlari, yashirin depressiv/agressiv komplekslari va himoya mexanizmlarini aniqlash uchun noaniq vizual materiallar, syujetlar yoki chizmalar yordamida (TAT, Rorshax, grafik testlar) o'tkaziladigan, sub'ektiv yolg'onchilik (dissimulyatsiya) ehtimolini cheklovchi psixodiagnostika turi.

16. **Restorative Justice (Tiklovchi Odil Sudlov)** – Huquqbuzarlik sodir etgan delinkvent o'smir va u zarar yetkazgan jabrlanuvchi o'rtasida neytral psixolog-mediator ishtirokida uchrashuv tashkil etish orqali jinoyatning oqibatlarini o'smiringa his ettirish (empatiya uyg'otish) va jazoga emas, balki yetkazilgan ruhiy/moddiy zararni ixtiyoriy tiklashga qaratilgan korreksion model.

17. **Resotsializatsiya** – Avval deviant yoki delinkvent xulq-atvorni barqaror odat qilgan, jamiyat qonunlaridan begonalashgan shaxsni chuqur psixoterapiya,

ta'lim va kasb-hunarga yo'naltirish orqali jamiyatning qadriyatlar tizimiga va ijobiy rollar ierarxiyasiga qayta moslashtirish, integratsiya qilish jarayoni.

18. **Sublimatsiya** – Shaxs asab tizimidagi antisotsial, destruktiv yoki agressiv drayvlar va instinktiv energiyani jamiyat tomonidan taqiqlanmagan, aksincha, qo'llab-quvvatlanadigan ijobiy va ijodiy faoliyat turlariga (sport, san'at, og'ir jismoniy mehnat, art-terapiya) yo'naltirish psixologik mudofaa va korreksiya mexanizmi.

19. **Multidissiplinar Keys-Konsilium** – Muayyan og'ishgan xulqli o'smirning integral muammosini (keysini) hal etish uchun turli idora va soha mutaxassislarining (maktab psixologi, profilaktika inspektori, klinik psixiatr, mahalla mentori) bir stol atrofida to'planib, diagnostik portret tuzishi va yagona sinxron individual reabilitatsiya rejasini tasdiqlashi algoritmi.

20. **Bixevioral Modifikatsiya** – Biologik va psixologik jihatdan muammoli shaxs xulq-atvorini ijobiy tomonga o'zgartirish uchun operant o'qitish qonuniyatlariga (ijobiy va salbiy rag'batlantirish, xulq-atvor monitoringi) tayanuvchi, amaliy harakatlar andozasini qayta shakllantiruvchi korreksion tizim.